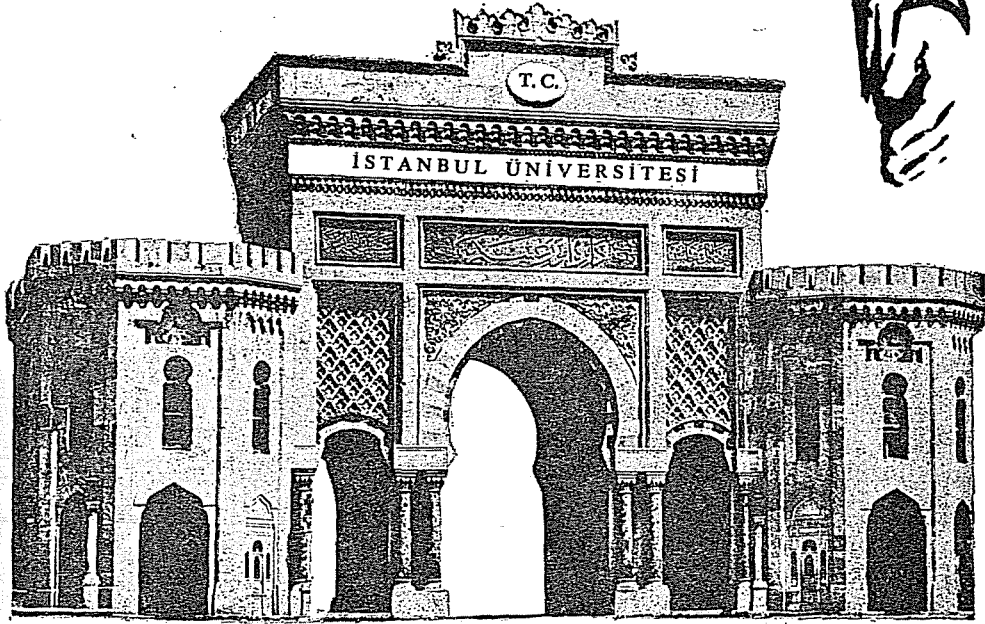

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

DOĞUMUNUN 100. YILINDA

ATATÜRK'E ARMAĞAN

İSTANBUL, 1981

TARİH BOYUNCA TÜRKİYE'DE KENT KURULUŞLARI

Metin Tuncel

Anadoludaki en eski yerleşmelerin, Antalya yöresindeki Karain¹, Beldibi² ve Belbaşı³ mağaralarında ve Antakya'nın güneybatısında bulunan Musadağ yamaçlarındaki Samandağ mağaralarında⁴ yapılan araştırmalara göre, Mezolitik ve Paleolitik'e kadar indiği saptanmıştır. Ancak adı geçen devirlere ait yerleşmeler mağara yerleşmeleridir, yani yapı kalıntıları yoktur. Konumuz olan kent yerleşmelerine gelince Çumra civarındaki Çatalhöyük⁵ ve Burdur civarındaki Hacılar⁶'da yapılan araştırmalar, adı geçen yerlerde Neolitik'e ait kent yerleşmelerinin varlığını ortaya koymuştur ki bunlar aynı zamanda Anadolu'nun en eski kent yerleşmeleridir. Aşağıdaki satırlarda Neolitik'ten başlamak üzere önce Klasik Çağlardan önceki kentleri ve Klasik Çağ kentlerini, Orta Çağ kentlerini,

1 Kökten, K. 1955, *Antalya'da Karain Mağarasında yapılan Prehistorya araştırmalarına Toplu Bakış. Belleten XIX*, s. 271-293, Ankara

2 Kökten, K. 1961, *Maraş ve Antalya Vilâyetlerinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Bir Rapor. Türk Arkeoloji Dergisi XI-I*, 1961, s. 40-41.

3 Bostancı, E. 1962, *Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mesolitik Endüstri. Belbaşı Kültürü. Belleten XXVI*, s. 233-251, Ankara.

4 Şenyürek, M., Bostancı, E. 1958, *Hatay Vilayetinin Prehistorya Araştırmaları. Belleten XXII*, s. 149-155, Ankara.

Şenyürek, M., Bostancı, E. 1958, *Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri. Belleten XXII*, s. 171-184, Ankara.

5 Mellaart, J. 1962, *Excavations at Çatal Hüyük, First Preliminary Report 1961. Anatolian Studies. Vol. XII*, s. 41-65, Ankara.

6 Hacılar konusunda fazla bilgi için bkz. Mellaart, J. 1970 *Excavations at Hacilar*, Edinburg.

Osmanlı dönemi kentlerini ve Cumhuriyet dönemi kentlerini ele alarak kent yerleşmelerinin günümüze kadar olan tarihî gelişimini gözden geçirmek istiyoruz.

1— KLÂSİK ÇAĞLARDAN ÖNCEKİ ÖNEMLİ KENTLER

Neolitik Kentler

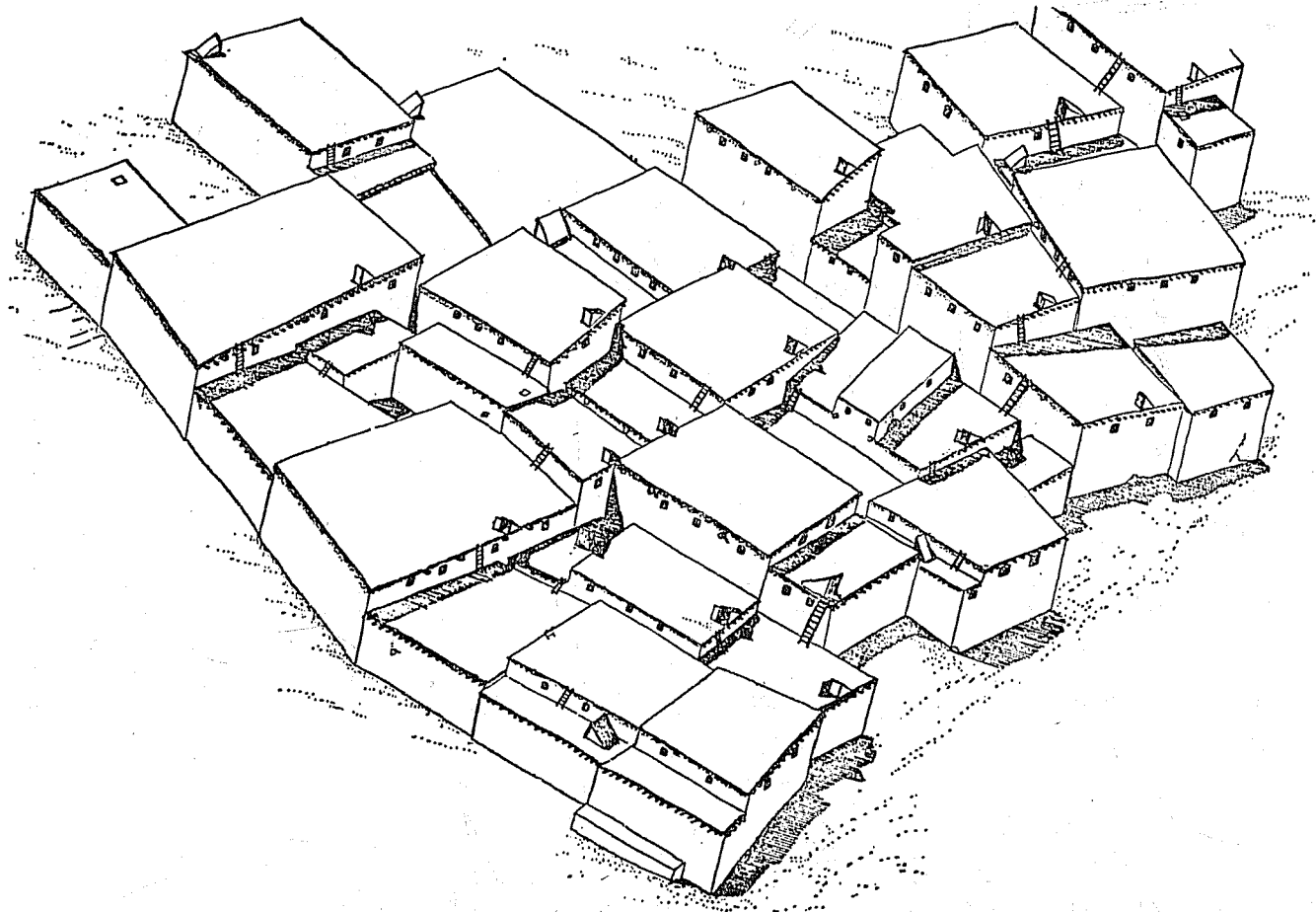
Yukarıda da söylediğimiz gibi, Anadolu'nun ilk kent yerleşmeleri Neolitik olarak tarihlenmiştir. Bu devir kentlerine ait bilgilerimiz J. Mellaart'ın araştırmalarına dayanmaktadır. Bu araştırmacının Çumra civarındaki Çatalhöyük'te yaptığı kazılardan çıkarılan malzemenin C₁₄ metoduyla⁷ incelenmesi sonucunda, adı geçen yerleşmenin M.Ö. 6800 yılına indiği saptanmıştır⁸.

Konya'nın 52 km. kadar güneydoğusunda yer alan Çatalhöyük Şekil 1'de de görüldüğü gibi çift zirveli bir höyüktür ve adını da bu özelliğinden alır. J. Mellaart'ın araştırmalarına göre Çatalhöyük, Neolitik'te, Konya ovasının rakipsiz tek sit'i idi. Adı geçen ovada bulunan diğer sit'ler köy boyutlarını aşmıyordu. Çatalhöyük'te ise, evlerin ilkel görünüşten uzak oluşu⁹ ve belirli bir gelişim geçirmiş oldukları intibasını verisi, burayı şehir yerleşmesi kategorisine dahil etmemize neden olmaktadır. Evler bitişik düzende yapılmış olmasına rağmen duvarlar bağımsızdır (Bak Şekil 2). Bu da başlangıçta birbirinden bağımsız ve uzakta yapılan evlerin arasındaki boş-

7 Radiokarbon ya da C₁₄ metodu denilen metod, son yıllarda geliştirilmiş olan ve çok kullanılan bir metoddur. 40.000 yılı aşmayan devrelere ait yaş tayinleri için başarıyla kullanılır. Metodun esası şöyle özetlenebilir: Kosmik ışınların atmosferdeki azotu bombardıman etmesi sonucunda radioaktif karbon (C₁₄) meydana gelir ve bu da zamanla beta ışınları neşrederek parçalanır. Böylece bir madde içindeki C₁₄ ün ölçülmesi, bunun içindeki aktif karbonun meydana gelişinden beri geçen zamanı saptar. Bu metod ve yaş tayinine yarıyan diğer metodlar için geniş bilgi şu eserde vardır: Erinç, S.; 1968, *Jeomorfoloji I*, s. 176 vd. İstanbul.

8 Naumann, R.; 1975, *Eski Anadolu Mimarlığı* (Beral Madra çevirisi), s. 494, Ankara.

9 Naumann; a.g.e., s. 15.

Şekil 2 — Catalhöyük için rekonstrüksiyon denemesi (Mellaart'tan).

lukların nüfusun artışına uygun olarak sonradan dolmuş olması ihtimalini hatırlatır. Yerleşmenin evleri avlu etrafında kümelenmiş bloklar halinde bulunuyor, bu bloklar da dar fakat muntazam sokaklarla birbirinden ayrılıyordu. Sözü edilen evlerin duvarlarının kerpiçten olması ve üstlerinin düz dam biçiminde bulunması, binlerce yıldanberi İç Anadolu'da süregelen geleneği açıkça ortaya koyar.

Ayrıca yerleşmenin büyüklüğü de köyden farklı bir yerleşme karşısında bulunduğumuzu belirtir. Çatalhöyük 12 hektarı aşan¹⁰ yüzölçümüyle aynı zamanda bütün Yakın Doğunun en büyük merkezi durumunda idi¹¹.

Sokakların ve binaların muntazam şekil göstermesi ve yerleşmenin geniş saha kaplaması gibi özelliklerinin yanında, ticaret fonksiyonu ifade eden bulgular da buranın artık köy olmadığını ortaya koyar. Zira Mellaart, Çatalhöyük'te işlenen malların çok kaliteli oluşunu bu kent halkının çevredeki dağlık etekle ticarî ilişkileri olduğuna bir delil olarak göstermektedir¹².

Neolitik'e ait bir diğer kent yerleşmesi de Burdur'un 35 km. güneybatısında bulunan Hacılar'dır. Buradaki kazıları da İngiliz Arkeoloji Cemiyeti adına J. Mellaart yaptı¹³. Hacılardaki Neolitik katlar (VI ilâ IX katlar), M.Ö. 6700-6400 olarak tarihlendirilmiştir. Burada da evler, Çatalhöyük'te olduğu gibi, kerpiçtendir. Geç Neolitik çağa ait katlarda ise kerpiç duvarın, taş temel üzerine inşa edildiği görülmektedir. Evlerin dikdörtgen plânlı olduğu Hacılar'da, tavanın desteklenmesi için tahta payandalar kullanılmasını¹⁴, tahta eşikli ve çift kanatlı dikdörtgen kapıların bulunmasını ve gene dikdörtgen biçimli pencerenin varlığını, ayrıca Hacılar'ın 6. binin ikinci yarısına ait olan katında, Anadolu'nun bilinen en eski hisar kapılarının bulunuşunu mimarlıkta bir aşama olarak gösterebiliriz.

10 Naumann Çatalhöyük'ün alanını 12.50 hektar olarak vermekte (a.g.e., s. 223) ve o dönem için 5 hektarın altında yüzölçümüne sahip yerleşmeleri köy addetmek gerektiğini söylemektedir.

Mellaart, kentin alanını 32 akr olarak vermektedir ki, bu da 1 akr 4047 m² olduğuna göre 4047 x 32 = 12.95 hektar tutmaktadır.

11 Mellaart, J.; 1962, *Excavations at Catal Hüyük, First Preliminary Report 1961. Anatolian Studies, Vol. XII*, s. 41-65, Ankara.

12 Mellaart, J.; a.g.e.

13 Mellaart, J.; 1970, *Excavations at Hacilar*, Edinburgh.

14 Naumann, R.; a.g.e., s. 137.

Kalkolitik (Bakır Devri) Kentler

Kalkolitik ya da Bakır devri adı verilen devir Anadolu'da hemen tamamen araştırılmış olmamakla beraber, Neolitik Devrin tipik temsilcileri olarak gösterilen Çatalhöyük ve Hacılar'ın, Kalkolitik'e ait katları olduğu da saptanmıştır. Bunların dışında Mersin'in 3.5 km. kadar kuzeybatısında bulunan ve Yümük Tepe adı verilen höyüğün kazılmasıyla bulunan yerleşme yeri, Kalkolitik'in tipik temsilcisi olarak gösterilir. Arkeologların Yümüktepe, ya da Soguksutepe, çok kere de Mersin adını verdikleri bu yerleşme yeri için, biz Mersin adını kullanmayı uygun bulmayıp Yümüktepe demeyi tercih ediyoruz¹⁵. Bu höyük, 1936 senesinden beri bu çevrede arkeoloji araştırmaları yapan John Garstang tarafından 1939-1940 senelerinde ve özellikle 1946'dan sonra yapılan kazılar sayesinde tanınmıştır¹⁶. Ortaya çıkarılan kenti kuşatan duvarlar ilgi çekicidir (Şekil 3). Dışa doğru çıkıntı yapan burçlar Anadolu'da ilk defa burada görülmektedir. Bu burçlarda mazgal delikleri açılmış odaların bulunması da yerleşmenin dikkat çekici özelliklerinden biridir.

Eski Tunç Çağı Kentleri

Tarih öncesi devirleri içinde en gelişmiş kentler, Anadolu'da M.Ö. 3000 dolaylarında başladığı kabul edilen, Eski Tunç çağına ait kentlerdir. Bu çağın kentlerine örnek olarak Beycesultan, Gözlükule, Alishar, Alacahöyük ve Truva alınabilir.

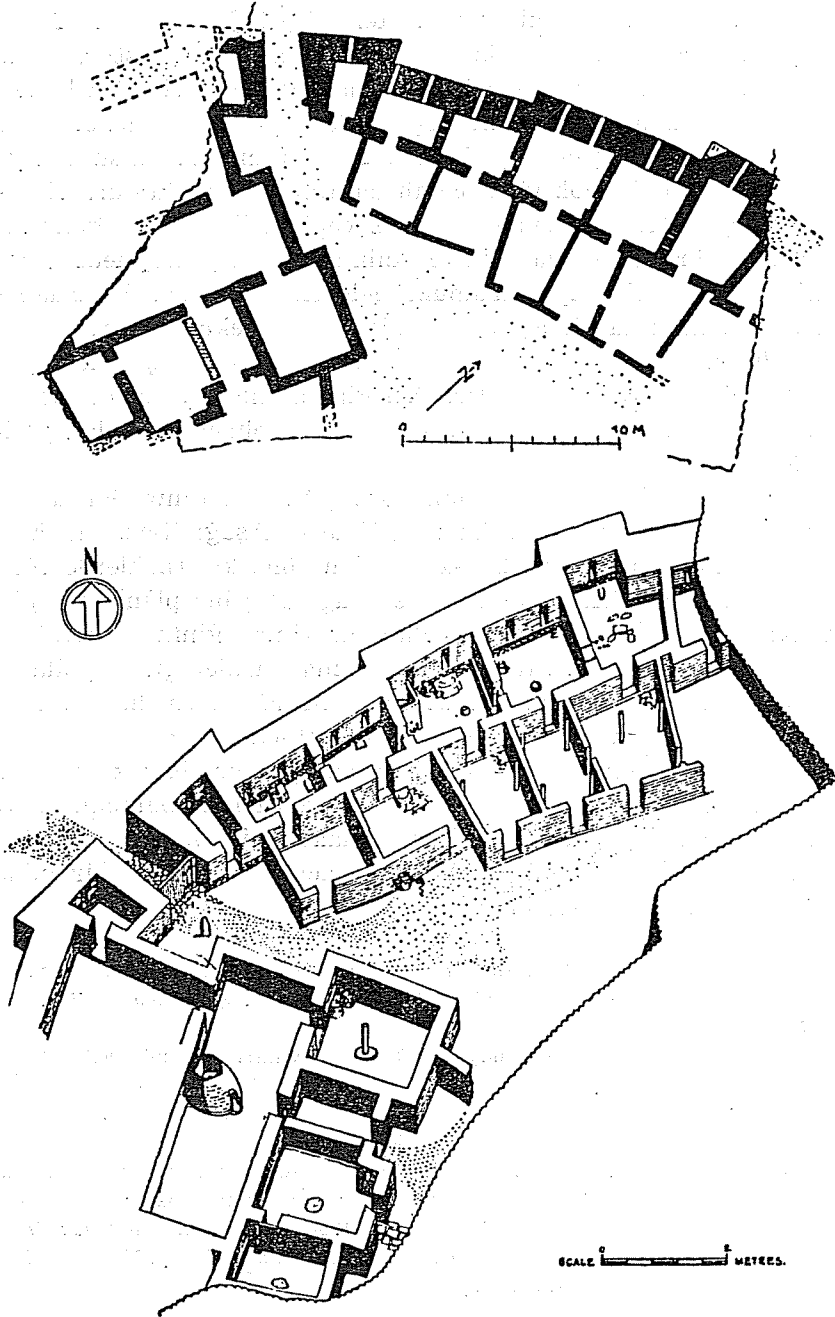
Beycesultan; İçbatı Anadolu'nun güneyinde, Çivril ilçe merkezi yakınındadır. Burası bir sarayın mevcudiyeti¹⁷ ve ayrıca dükkânların varlığı ile tekâmül etmiş bir kent intibasını veriyordu.

Tarsus'un yanbaşındaki Gözlükule, özellikle hisar sistemindeki gelişme ile dikkati çeker. H. Goldman'ın 1935 yılından beri süre-

15 Adı geçen höyüğün 3.5 km. güneydoğusunda, bugünkü Mersin kentinin bulunduğu alan -daha ilerideki sayfalarda görüleceği gibi- XIX. yüzyılın başlarında bile bir kent yerleşmesine sahne olmamıştı. Bu nedenle biz, *Mersin adlı kenti*, Osmanlı döneminde kurulan kentler kategorisine dahil ediyoruz ve arkeologların adı geçen höyüğe de Mersin demelerini sakıncalı buluyoruz.

16 Garstang, J.; 1953, *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*.

17 Naumann; a.g.e., s. 61.

Şekil 3 — Yümüktepe plân ve rekonstrüksiyon denemesi
(Garstang'a atfen Naumann'dan).

gelen kazıları¹⁸, buradaki hisar sisteminin, komşusu olan Yümük-tepeye nazaran çok gelişmiş olduğunu ortaya koymuştur. Anadularlar daha kalınlaşmış olduğundan mazgal delikleri artık kullanılmaz olmuş, buna karşılık öne doğru çıkıntı yapan bölmelerle geliştirilen ve testere biçimi olan duvar tercih edilmiştir. Bu suretle yandan korunma daha çok güvence altına alınmış olmaktadır. Yine savunma açısından duvarın iç yüzüne, cephanelik olarak kullanılan, «kazamat türünde odalar» ilâve edilmiştir. Bu yerleşmede hisarın artık bağımsız bir yapı durumuna geldiği, konutların hisardan bir yol ile ayrıldığı da bir aşama olarak dikkati çekmektedir.

Alışar; Eski Tunç Çağında maden ürünlerine geçiş, kent gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin sakinleri yeraltı kaynaklarını çıkarmayı bilen Alışar o devrin İç Anadolu'sunda «odak yerleşmelerden sayılır¹⁹».

Bugünkü idarî taksimatımıza göre, Yozgat ilinin Sorgun ilçesi sınırları içinde yer alan Alışar²⁰, Kale ve Aşağı Kent olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Bu kentte daha önceki örneklerde gördüğümüzden daha düzenli ve gelişmeye uğramış bir plânla karşılaşıyoruz: Kaleye doğru yönelen yollar, arazinin eğimine uyarak yelpaze görünüşünü almakta, kentin suruna paralel giden yollar ise çember biçimini göstermektedir. Bu çemberlerin en dışta olanı da kent surunun dibinden geçmektedir (Şekil 4).

İç Anadolu'nun kuzey kenarında bulunan bir diğer kent de Alacahöyük'tür. Çorum'un Alaca ilçesi sınırları içinde bulunan bu yerleşme, 130 m. çaplı bir çemberi kapsamakta, hisarlarında gizli kapıların bulunmasıyla «şehir savunması» açısından belirli bir inkişaf gösterdiği anlaşılmaktadır²¹.

18 Goldman, H.; 1950, *Excavations at Gözlükule, Tarsus*, Princeton.

19 Bittel, K.; 1950, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, s. 17, Tübingen.

20 Bu kentin bulunduğu höyük, 1927-1932 yılları arasında E.F. Schmidt ve H.H. von der Osten başkanlığındaki bir arkeoloji heyeti tarafından kazılmıştır. (Bu hususta geniş bilgi için bkz. V. Osten, H.H.; *The Alishar Hüyük*. Seasons 1930-32, Oriental Institute Publications.)

21 Kent, daha sonraki Hitit tabakasında ise, «kent kanalizasyon sisteminin varlığı ile, daha ileri düzeyde bir kent» görünümü haizdir. (Alacahöyük hakkında geniş bilgi için bkz. Arık, R.O.; 1935, *Les fouilles d'Alaca Höyük*. Koşay, H.Z.; 1951, *Les fouilles d'Alaca Höyük 1937-1939*. Koşay, H.Z.; Akok, M.; 1966, *Ausgrabungen von Alaca Höyük*.)

Şekil 4 — Alisar (Osten'e atfen Naumann'dan).

Çanakkale boğazının güney ağzı yakınında kurulmuş olan Trova'nın²² da 1 ile 5. katları Eski Tunç Çağı yerleşmesidir. Kentin adı geçen döneme ait tabakalarında özellikle kent savunma yapılarında önemli gelişme görülür: Her yerleşme döneminde kalenin alanı genişlemiştir. Bu nedenle hisar duvarları da biribiri içine geçmiş çemberler halinde dışa doğru yayıldıklarından birbirinden kesin-

²² Uzun zaman bilinmeyen Trova'nın, kıyıda 5 km. içeride, Hisarlık mevki yakınında bulunduğu geçen y. yılın sonunda Alman arkeoloğu Schliemann tarafından ileri sürüldü (Schliemann, H.; 1880, *Ilios*, London.) Ve daha sonra Dörpfeld'in desteklediği (Dörpfeld, W.; 1902, *Troja und Ilion*) bu düşünce genellikle kabul edildi.

likle ayrılır. Hisarların en dışta olanı da altıgen biçimindedir ve köşeleri testere biçiminde görülür. Bu sur sistemi, kentin başkaları tarafından zaptını bir hayli güçleştirmekte, adeta imkânsız hale getirmektedir²³.

Trova kentinde, hisar sistemi dışında, daha başka kent mimarlık gelişmeleri de dikkati çeker. Kent içi yolların bazılarının döşeme harcının hazırlanmasında yanmış kireç kullanılması, başka bir yolun köşeli taş dilimleriyle kaplanmış bulunması²⁴, bunlar arasında sayılabilir.

Hitit Öncesi ve Hitit Kentleri (M.Ö. 2000 Yılı Kentleri)

Bu döneme ait bilgilerimiz artık yazılı olarak bulunmuş belgelere dayanmaktadır. Zira Anadolu için tarih devirlerinin başlangıcı (yazının başlangıcı) olarak M.Ö. 2000 yılı kabul edilmektedir.

Milattan önce 3. bin yılın son yüzyıllarında Mezopotamya ile Anadolu arasında yoğun bir şekilde cereyan eden alışveriş faaliyeti²⁵, iki bin yıllarında yani Hitit Devletinin kuruluşundan biraz önce had safhaya ulaşmıştı²⁶. Daha önceleri Akatların başlattığı, sonra da Asurluların geliştirdiği ticaret, adı geçen iki kesimin ürettiği malların farklılığı nedeniyle önem kazanmaktaydı. Ayrıca Mezopotamya'nın doğu ve güneyde çöllerle, batıdan ise denizle kuşatılmış olması, bu ülke halkının kuzeye yani Anadolu'ya yönelmesinin coğrafi bir nedeni olarak gösterilebilir.

Kayseri civarında Kültepe kazısıyla²⁷ ortaya çıkarılan Kaneş kenti, önemli merkez oluşunu işte bu ticaret faaliyetine borçludur. Kaneşte çıkan ve bilim dünyasında «Kapadokya tabletleri» adıyla

23 Trova'nın ele geçirilişinin ancak bir hileye («Tahta at» hilesi) başvurulmak koşuluyla gerçekleşebildiğini hatırlarsak, kentin hisar sistemindeki bu gelişmenin önemi ve ne kadar başarılı olduğu daha kolay anlaşılır.

24 Naumann, bu yolun 70 yıldan uzun bir süre bozulmadan açıkta kaldığını söylemektedir ki, bu da yapımın ne kadar sağlam olduğunu gösterir (Bkz. Naumann, a.g.e., s. 157).

25 Naumann, a.g.e., s. 17.

26 Bilgiç, E.; 1955, *M.Ö. İkibin Yıllarında Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari ve İktisadi Münasebetler. Dokuzuncu Coğrafya Meslek Haftası, Tebliğler ve Konferanslar*. s. 193-202, İstanbul.

27 Özgüç, T.; 1959, *Kültepe-Kaniş. New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies*.

anılan vesikalar, bu ticarete konu olan malların detaylı listelerini vermektedirler. Bu tabletlerden Asur'un çeşitli mamul maddelerinin, kumaşların, süs eşyasının ve başka yerlerden Asur'a getirilen baharat ve kalayın Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirildiği ve bunların Anadolu'da elde edilen altın, gümüş, bakır ve kıymetli taşlar ile mübadele edildiği anlaşılıyor. Asurlular pazar yerlerine «ticaret dairesi» anlamında «Karum» adını vermişlerdir. Metinlerde adı geçen bu «Karum»lardan en önemlisi Kaneş Karumu idi. Bu şekilde Anadolu kentleri arasında ticaret fonksiyonunun belirdiği ilk kent olarak Kaneşi gösterebiliriz. Yapılan araştırmalar buradaki kentin 20 hektar genişliğinde bulunduğunu ve bu kenti 1600 m. uzunluğunda surların çevirdiğini göstermiştir²⁸. Kent, volkanik bir yörede bulunduğundan²⁹, söz konusu surların yapımında andezit kullanılmıştır. Bu surlar daire biçimindedir.

Hitit döneminin ünlü kenti ve idare merkezi olan Hattuşa'ya gelince, bugün Çorum ili sınırları içinde bulunan ve Boğazköy = Boğazkale denilen yerde idi. Bu kent, Yukarı ve Aşağı kent olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kapladığı alan (48 hektarı aşağı kentte olmak üzere 180 hektar), surlarının muhteşemliği, tapınaklarının büyük ve çok sayıda oluşuyla³⁰ büyük bir kent olduğu hemen dikkati çekmektedir (Şekil 5). Bu kentin yolları değişik bir kaldırım döşeme yöntemiyle kaplanmıştı : Boğazköy'de kaleden aşağıya doğru inen yollar çeşitli büyüklükte taşların bir araya getirilmesiyle kaplanmış bir kaldırım örtüsüne sahipti. Kralların kaleye çıkış yolu ise, kurşuni renkli taş kaldırım döşeme ortasında 3.5 m. genişliğinde mermere benzer bir kırmızı taşla örülmüş ayrı bir kaplama ile diğerlerinden ayrılıyordu (Naumann, bunu bugünkü kabul törenlerinde yollara serilen halılara benzetmektedir). Kent içi yollara bu şekilde ihtimam gösterildiği gibi, kentin su sorununa da esaslı biçimde el atılmıştı: Kayalara oyulmuş büyük sarnıçlar kentin içme suyunu sağlıyordu. Pis suların ve yağmur sularının akıtılması için

28 Naumann, a.g.e., s. 223.

29 Yalçınlar, İ.; 1969, *Strüktürel Morfoloji. Cilt II* (İkinci Baskı), s. 713 vd., İstanbul.

Sür, Ö.; 1972, *Türkiye'nin, özellikle İç Anadolu'nun genç volkanik alanlarının jeomorfolojisi*, s. 38, Ankara.

30 İzbirak, R.; 1973, *Türkiye II*. s. 96, Ankara.

de mükemmel kanalizasyon sistemlerinin varlığı gene yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Hitit Sonrası Kentleri

Hitit İmparatorluğunun çöküşünden (M.Ö. 12. yy.) sonra kurulan kentler, Hitit sonrası kentleri adıyla adlandırılabilirler. Bunlardan bazıları, gene Hititlerle ilgilidir ve bunlar, yukarıda adı geçen tarihte Hitit İmparatorluğunun çöküşünden sonra, Anadolu'nun daha güneyinde kurulan Hitit prensliklerine ait kentlerdir. Geç Hitit kentleri de denilen bu kentlerden en önemlileri Karkamış, Malatya ve Karatepe'dir.

Karkamış kentinin harabeleri, Gaziantep ilinin Nizip ilçesine bağlı Barak bucak merkezinin yanındadır. İç ve dış surların varlığı ile iç ve dış kent diye iki kısma ayrılan Karkamış (Şekil 6), binalarında sıva kullanılması³¹, kent kanalizasyonunun mükemmelliği³² ile üstün bir kentcilik örneği gösterir.

Bugünkü Malatya'nın kuzeyinde kurulmuş olan Hitit Malatyası, Maldija bugünkü Orduzu köyünün bulunduğu yerde idi³³. Burada, Aslantepe adı verilen höyükte, 1932 ve 1933 yıllarında Fransız arkeoloğu L. Delaporte tarafından kazı yapıldı³⁴. Bu kazının sonucunda M.Ö. XIII. asra ait bir Hitit sarayı bulunmuştur. Büyük kapısı, arslanları ve bir Hitit kralının heykeliyle beraber sarayın ihtişamı, içinde bulunduğu kentin büyüklüğü ve önemi hakkında fikir vermeğe kâfidir. Bu kent büyük Hitit imparatorluğunun doğu hududunda, bu kesimdeki bir Hitit prensliğinin merkezi idi.

Adana ovasının kuzey kenarında bulunan *Karatepe* de bir Geç Hitit kentidir. Kadirli'nin 22 km. güneydoğusunda yer alan bu kent, önemli yolları kontrol altında tutan çok önemli bir stratejik mevkie sahiptir. *Asitavanda* tarafında kurulduğu için aynı isimle anılır. Burada Bossert-Alkım ve Çambel tarafından kazı yapıldı³⁵. Prof. Çambel, halen Karatepe'deki çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kale

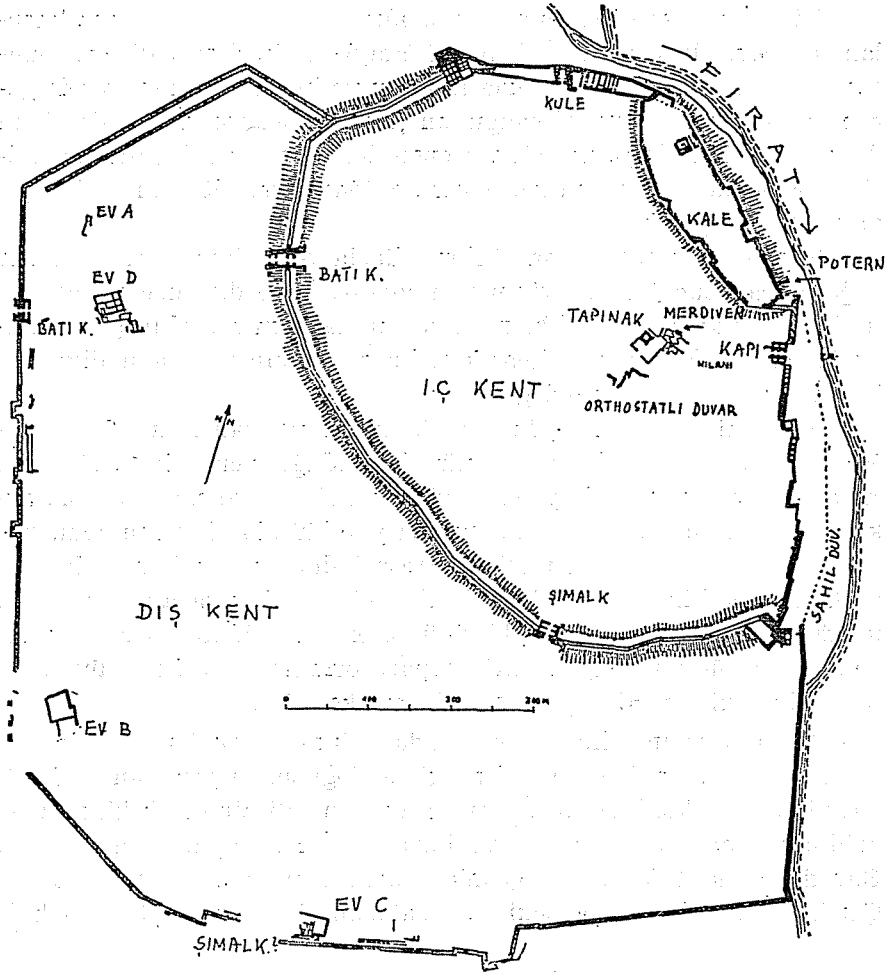
31 Naumann, a.g.e., s. 122.

32 Naumann, a.g.e., s. 126.

33 Tanoğlu, A.; 1943, *Malatya Dolaylarında Coğrafi Geziler. Tülk Coğrafya Dergisi. Sayı 2*, s. 1-18.

34 Delaporte, L.; 1936, *Les Hitites*. Paris.

35 Bossert, H.T., Çambel, H.; 1945, *Yeni bir Eti Harabesi. İst. Üniv. Eski Ön Asya Kültürleri Araştırma Enst. Yayınları 1.*, İstanbul.

Şekil 6 — Bir geç Hitit kenti-Karkamış (Naumann'dan).

kentinin boyutları kuzey-güney yönünde 376 m., doğu-batı yönünde ise 196 m. dir. Tahkimatlı olan surunun iki kapısı vardı.

Hitit sonrası kentleri kategorisine dahil edeceğimiz kentlerden biri de Urartu kentleridir. Devletin merkezi olan ve bugünkü Van kalesinin yerinde kurulmuş olduğunu bildiğimiz *Tuşpa*, Urartu kentlerinin en tipik örneği olarak gösterilebilir. Bu kentlerde iki kısım ayrılır : 1— Aşağı kent 2— Sitadel (Yukarı Kent). Aşağı kent, halkın ikamet ettiği kesimdir. *Tuşpa* (Van) da aşağı kent, bugün Eski Van denilen harabelerin bulunduğu yerde idi. Sitadel³⁶ denen Yukarı kent ise sadece idare edenlerin oturduğu kesimdi. *Tuşpa* kentinin sitadeli, bugün Van kalesi denilen ve ova ortasındaki E-W doğrultulu bir kalker kütle üstünde kurulmuş olan kesimdir. *Taner Tarhan*'ın araştırmalarından anladığımıza göre³⁷ Urartu'larda koyu devletçilik egemen olduğundan, kentin iş merkezi de Yukarı kent (Sitadel) te bulunuyor ve ülkeyi yönetenler tarafından yönetiliyordu. Urartuların merkezi olan *Tuşpa*'da gördüğümüz bu kent örneği (Yukarı ve Aşağı kent), Urartuların diğer merkezlerinde de tekrarlanır : *Körzüt Kalesi*³⁸ ve *Norgüh Kalesi*³⁹nde olduğu gibi.

Bunlardan başka, Urartu kentlerinden biri üzerinde, gösterdiği plân özelliği bakımından özel olarak durmamız gerekir : *Zernakitepe*.

Erciş'in kuzeyinde bulunan⁴⁰ bu kentin ilginç yanı, birbirini dik olarak kesen ve Batı Anadolu'da ancak M.Ö. V. yüzyıl ortalarında görülmeye başlayan, «*Izgara Plânlı*» kentler⁴¹ ya da «*Hippodemos tarzı*» kentler olarak tanımlanan modern şehircilik uygulamasının, burada Batı Anadolu'dan daha evvel uygulanmış olmasıdır. Başka kelimelerle, Anadolu toprakları üzerinde birbirini dik açılı olarak kesen «*ızgara planlı*» kentlerin, ilki *Zernakitepe*'dir (Bak Şekil 7).

36 *Tarhan, T., Sevin, V.; 1977, Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I). Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler. Anadolu Araştırmaları IV-V., s. 273-304, İstanbul.*

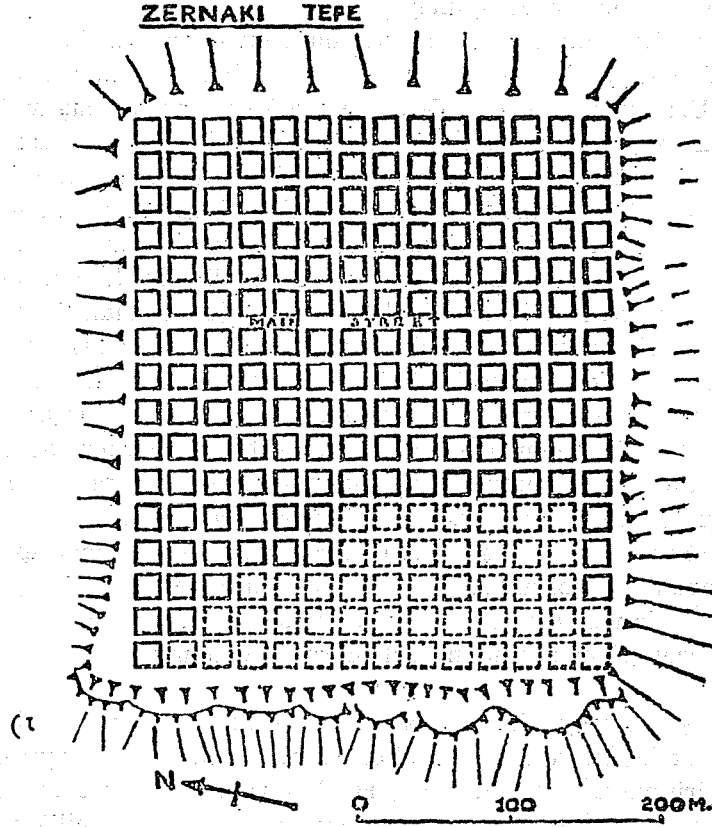
37 *Tarhan, T.; 1978, M.Ö. XIII. Yüzyılda «Uruatri» ve «Nairi» Konfederasyonları, (Basılmamış doçentlik tezi), s. 84n, İstanbul.*

38 *Muradiye'nin 8 km. kadar güneyinde.*

39 *Gürpınar'ın 10 km. kadar kuzeydoğusunda.*

40 *Burney, C.A.; 1957, Urartian fortresses and town in the Van Region. Anatolian Studies. Vol XVII s. 37-53, Ankara.*

41 *Akarca, A.; 1972, Şehir ve Savunması, s. 29, Ankara.*

Şekil 7 — Anadolu toprakları üzerinde «ızgara plân»ın ilk uygulandığı kent - Zernakitepe (Burney'den).

Hitit sonrası kentleri grubuna, memleketimizin batı yarısında kurulmuş olan Frig kentleri ve Lidya kentlerini de dahil edebiliriz.

Frig kentlerinin en ünlüsü Polatlı yakınlarında Sakarya ırmağının kenarında bugün Yassıhöyük adı verilen yerde bulunan Gordion'dur.

Kuruluşu daha eskiye inen kenti M.Ö. IX. yy. da Frigler başkent yaparak yerleştiler. Kent en parlak zamanını bu devrede yaşadı. Sırasıyla Kimmerlerin, Perslerin ve İskenderin egemenliği altına girdi. M.Ö. 200 yıllarına doğru kent önemini kaybetti. Pennsylvania

Üniversitesine mensup heyetin 1950 de başlayıp günümüze kadar süren kazıları sonucunda meydana çıkarıldı.

Lidya kentlerinin en tipik örneği ise Gediz'e karışan Paktol suyunun (şimdiki Sart suyu) Bozdağlarından ovaya çıktığı yerde kurulmuş olan Sardes'tir⁴². Sardes, ilkçağda Lidya krallarının başkenti, Kresus'un hazinesini sakladığı yer idi. M.Ö. VI. yüzyılda (547) Kurus tarafından Perslerin eline, sonra İskender'in mirasçılarına, Roma'ya geçti. Burayı büyük bir eyalet (satraplık) merkezi haline getirmiş olan Persler zamanında, İran'ın güneybatısından (Susa) başlayan büyük yol buraya ulaşır, buradan da Ege kıyısı limanlarına (Foça, İzmir, Efes, Milet) yönelirdi. Sonradan Philadelphia (Alaşehir)-Magnesia (Manisa) arasında gölgede kaldı, birçok defa yıkıldı ve yağmalandı (son olarak Timur tarafından). XIX. yy. ortalarından beri zaman zaman yapılan kazılarla önemli kalıntılar bulundu. Bu kazılar 1958'den beri daha metotlu bir biçimde sürdürülmektedir.

2— KLÂSİK ÇAĞIN ÖNEMLİ KENTLERİ

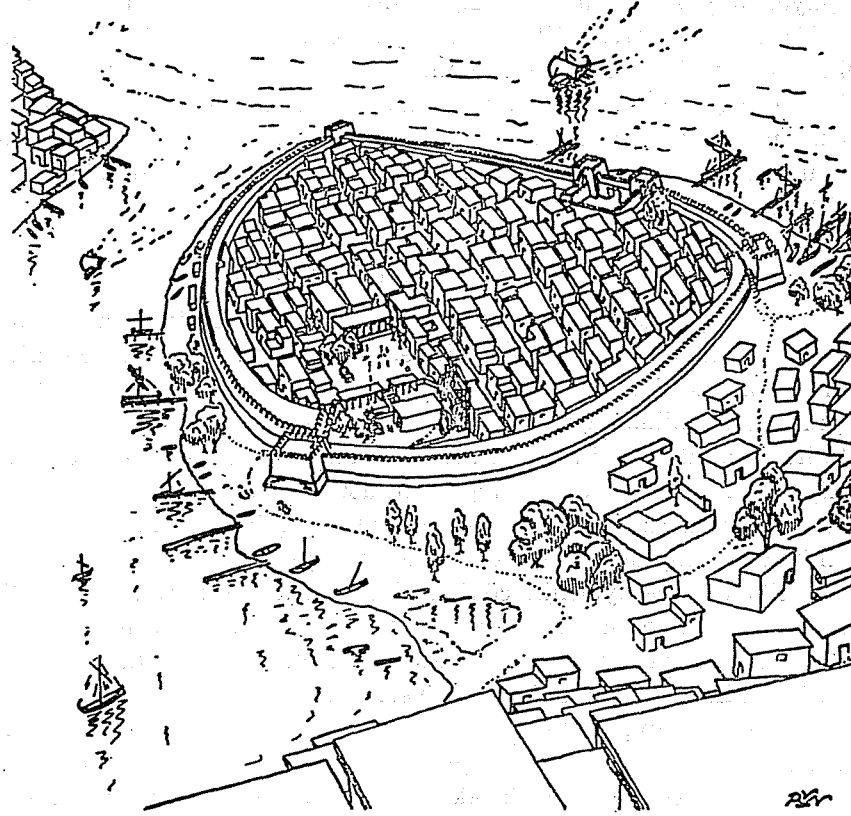
Her yıl yüzbinlerce turistin ziyaret ettiği, Batı Anadolu'nun kent kalıntılarının gözden geçirilmesi, bunların daha önce ele aldığımız dönemlerdeki kentlere göre daha gelişmiş olduğunu ortaya koyar. Sözü edilen kentlerin kuruluşu «Yunan yayılması»⁴³ ile ilgilidir. Yunanlılar, bütün tarihleri boyunca, gerek nüfus artışı nedeniyle, gerekse ticaret yapmak için, asıl oturdukları sahanın (Yunanistan yarımadası) dışına taşmışlardır. Bunlar arasında, Ege denizinin doğu kıyılarına (Batı Anadolu Kıyıları) olan göçler, özellikle Miken medeniyetinin çöküşünden sonra hız kazanmıştır. Göçenler Aiol'ler, İon'lar ve Dor'lar olarak üç kümeye ve lehçeye ayrılıyordu. Bunlardan Aioller, Batı Anadolu'nun kuzeyine, İonlar, orta kesimine, Dorlar ise güneye yerleşmişlerdir.

Yukarıda söylediğimiz bu Yunan göçleri sonucunda kurulan kentlerde, kent ve devlet iç içe girmiş ve birbirine karışmış bir kavramdı. Bu kentlere genel olarak «polis» adı veriliyordu. Biraz aşağıda en önemli örneklerini göreceğimiz, klasik çağ kentlerinde, hayat «agora»da toplanmıştı. Kentin ortasında, düzensiz ya da dik-

42. Darkot, B., Tuncel, M.; 1978, *Ege Bölgesi*, s. 90 İstanbul

43. Akarca, A.; 1972, *Şehir ve Savunması*.

dörtgen biçiminde bir meydan olan «agora», kentin siyasî, idarî, sosyal ve ticarî merkezi idi. Kente gelen ana yollar agoraya ulaşırdı. Kent plânında genellikle düzenlilik egemendir. Yolların birbirini dik olarak kestiği «ızgara planlı» kentler, özellikle göçlerle gelen yeni insan kütlelerinin iskânı sonucunda kurulan kentlerde başlamıştır. Bu türlü plâna, mucidi olduğu söylenen Milet'li mimar Hippodamos'un adından ötürü, «Hippodamos tarzı» plan da denilmektedir. Batı Anadolu'da Izgara planının ilk örneğini, Eski İzmir (Palaiia Smyrna) kentinde görüyoruz (Şekil 8)⁴⁴. Burada kent evlerinin

Şekil 8 — Eski İzmir'in 7. yy. sonundaki hâlini temsil eden resim (Akarca'dan).

⁴⁴ 1948-1951 yılları arasında İzmir'in Bayraklı semtinde yapılan kazılar sonucu meydana çıkarılmıştır. (Bak: Akurgal, E.; 1950, Erster vorläufiger Bericht «Über die» Ausgrabungen in Alt-Smyrna. DTCF. Derg. VIII, 1, s. 29.

kuzey-güney doğrultusunda, fakat gevşek bir düzende inşa edilmiş oldukları görülmektedir. Aşağıdaki satırlarda, klasik çağ kentlerinin en tipikleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Milet kenti; yukarıda genel şemasını çizdiğimiz, Batı Anadolu klasik devir kentlerinin en tipik örneklerinden biridir. Bu kent M.Ö. 494'te Persler tarafından tamamen yakılmıştı. 479'da Pers boyunduruğundan kurtulduktan sonra yeni bir plan üzerinde yeniden inşa edildi (Şekil 9). Asrımızın başında yapılan Alman kazıları⁴⁵, kentin planını bütün açıklığı ile ortaya koymuştur. Milet, kısmen Pers istilâsından önceki kentin yıkıntıları üzerine, kısmen de boş topraklar üzerine, kurulmuştu. NE-SW doğrultusunda uzanan ve 2 km kadar uzunluğu olan bir yarımada üzerinde idi⁴⁶.

Kentin plânı, üç iskân sahası esasına göre yapılmıştı: Kuzey-doğu, kuzey ve güney-güneybatı iskân sahalrı (Şekil 9). Her iskân sahası dik açılı sokaklarla, düzenli dikdörtgen adalara bölünmüştür. Arazinin tam ortasında bulunan en alçak kesim, resmî binalara ayrılmıştı. Bu düğüm noktası, üç iskân sahasını hem birbirinden ayırmağa, hem de birbirine bağlamağa yarıyordu. Kentin ticarî, idarî ve dinî merkezi de burada idi : Liman tesisleri, çarşılar, agora, konseyin toplantı binası (Bulaterion), tapınaklar ve gimnasion. Tiyatronun yeri topoğrafyaya iyi uydurulmuştu, batıda limana bakan bir tepeye yaslanıyordu. Milet kentinin bir diğer özelliği de plânının, gelecekteki gelişmeleri de gözönüne alarak yapılmış olmasıdır⁴⁷. Bugün bile kentlerimizde ihmal edilen bu konunun, bundan 25 asır önceki kent kuruluşlarında düşünülmüş olması ilgi çekicidir.

Priene; dik yamaca uygulanmış «ızgara planlı» kentlerin en iyi bilinen örneğidir⁴⁸. İlk Priene kenti Büyük Menderes ağzı yakınlığında idi⁴⁹. B. Menderes'in taşmaları ve alüvyonlaşma olayı sonucunda oturulması güç hale gelen bu yerden uzaklaşması zorunluluğunu duyan kent, M.Ö. 4. yy. ortalarında, Samsun dağının (İlkçağdaki adıyla Mikale dağı) güney yamacından B. Menderes ovasına

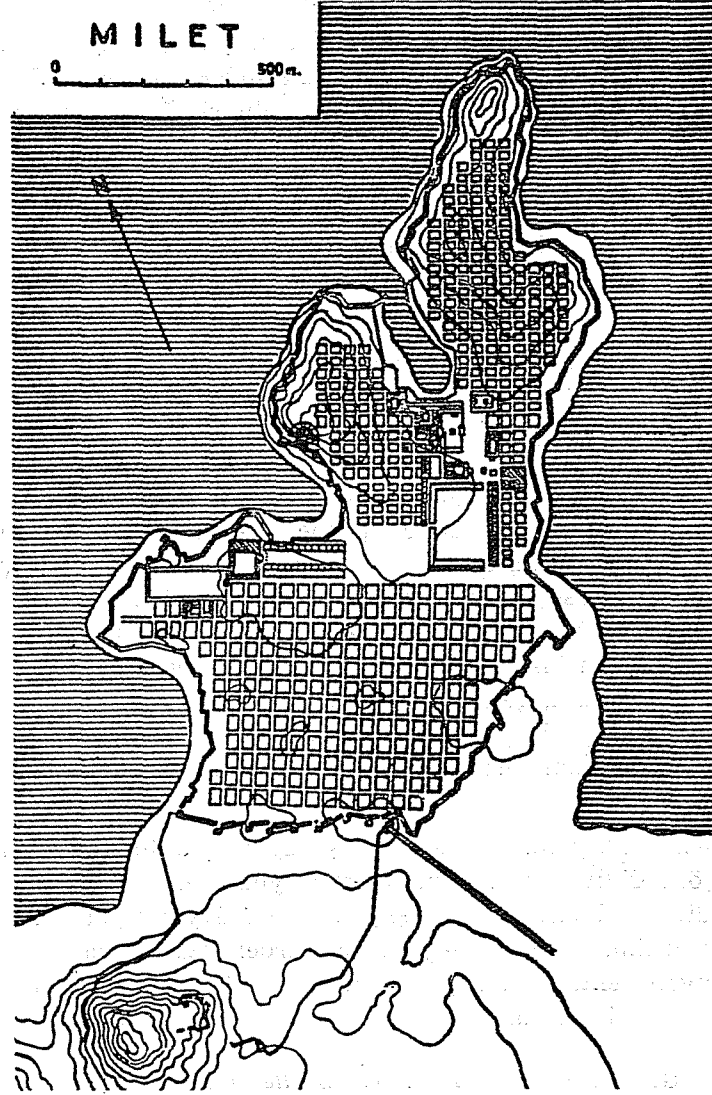
45 v. Gerkan, A.; 1924, *Griechische Städtenlagen*, Leipzig.

46 Bu yarımada şimdi kara içinde kalmıştır.

47 Akarca, A.; a.g.e., s. 37.

48 Grimal, P.; *Les villes romaines*. «Que sais-je» s. 29, Paris.

49 Akarca, a.g.e., s. 43.

Şekil 9 — Milet kenti (Akarca'dan).

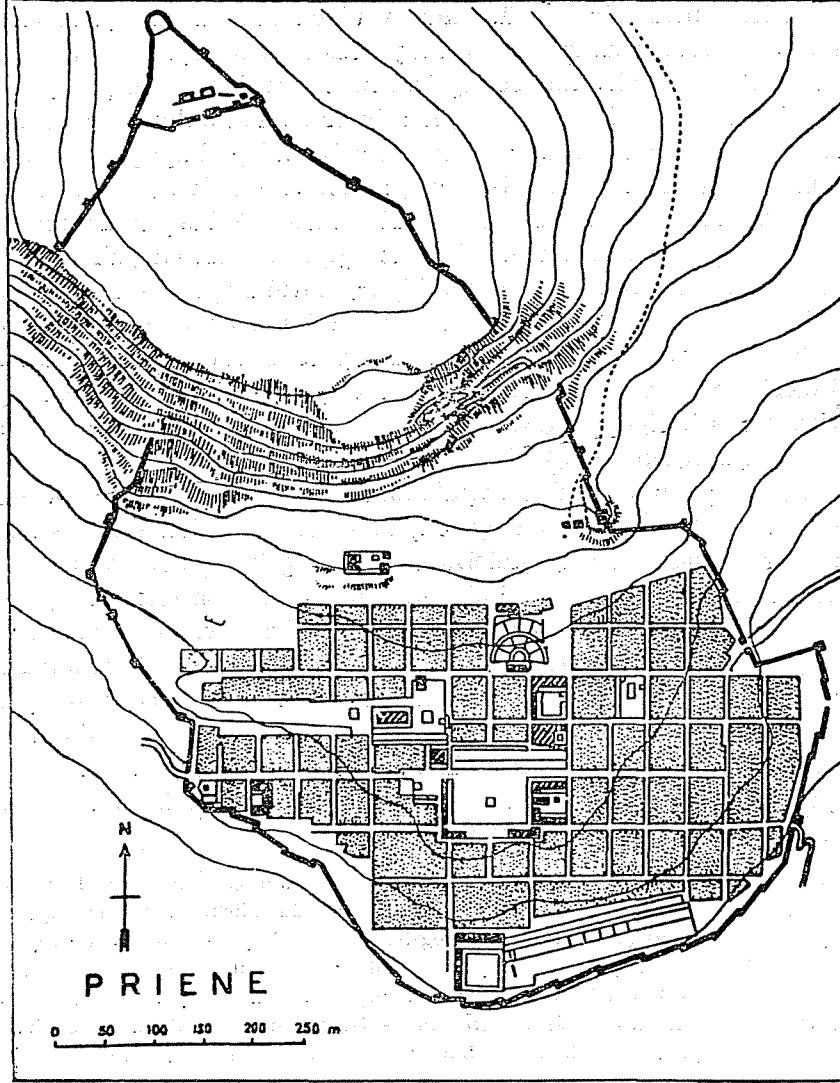
kademelerle inen dört set üzerinde yeni baştan kurulmuştur. Kentin E-W doğrultusunda yedi (yatay) adet, N-S doğrultusunda ise onbeş (dik ve merdivenli) sokağı vardı. Agora, kentin en geniş caddesi (7.36 m. genişlik) üzerinde, kentin ortasında bulunuyor ve herbiri 35.40 x 47.20 boyutlarında bulunan iki adayı kaplıyordu. Agora'nın kentin bütün köşeleri ile bağlantısı vardı. Örneğin yetmişiki basamaklı bir merdivenle üst setteki Athena Polias tapınağına çıkılabildiği gibi, başka bir sokak aracılığıyla kentin en yukarı kesiminde bulunan tiyatroya çıkılabiliyor, batıdaki bir sokaktan da kentin en aşağı kesimlerinde yer alan «gimnasion» ile «stadion»a ulaşılıyordu. Yukarıdaki tasvirden anlaşılacağı üzere büyük mimari üniteleri farklı setlere yerleştirilerek «ızgara planının» yeknesaklığı hafifletilmişti. Kentin etrafı da testere biçimli, zigzaglı bir sur ile kuşatılmıştı (Şekil 10).

Izgara planın, araziye uygulandığı bir diğer örnek de Latmos Herakleia'sı'dır⁵⁰. Bugünkü Bafa gölüne tekabül eden Latmos körfezinin kıyısında kurulmuştu. Bu kent te dağ üzerindeki eski yerini terk ederek kıyıya inmiştir. Yukarıda iken adının Latmeia olduğu ve yerini değiştirdikten sonra adının Herakleia'ya çevrilmiş olduğu biliniyor⁵¹. Buradaki ızgara planı Priene'dekinden daha dik ve kayalık bir araziye uygulanmıştı. Agora, limanın gerisinde merkezî bir yerde idi. Agora'nın güney tarafı, birçok yamaç kentlerinde olduğu gibi, iki katlı idi. Alt kattaki dükkânlar güneydeki daha başka bir sokağa açılıyordu⁵². Tapınakların ve tiyatronun yeri de kentin plânına ahenkli bir biçimde uydurulmuştu.

50 Memleketimizde ilkçağda kurulmuş ve efsanevi kahraman Heraklüs (Herkül) adına izafe edilmiş kentlerin hepsi, bugün Türkçe söylenişe uyarak Ereğli adını almışlardır: Karadeniz Ereğlisi, Konya Ereğlisi, Marmara Ereğlisi, Karamürsel Ereğlisi, Şarköy Ereğlisi... gibi (sadece bu sonuncusu sonradan, daha fazla değişikliğe uğrayarak Eriklice biçimine dönüşmüştür). (Bak: Darkot, B.; *İslâm Ansiklopedisi Ereğli maddesi*). Latmos Herakleia'sı ise Türk devrine kadar yaşamak olanağını bulamadığından, onun için Herakleia adını kullanıyoruz.

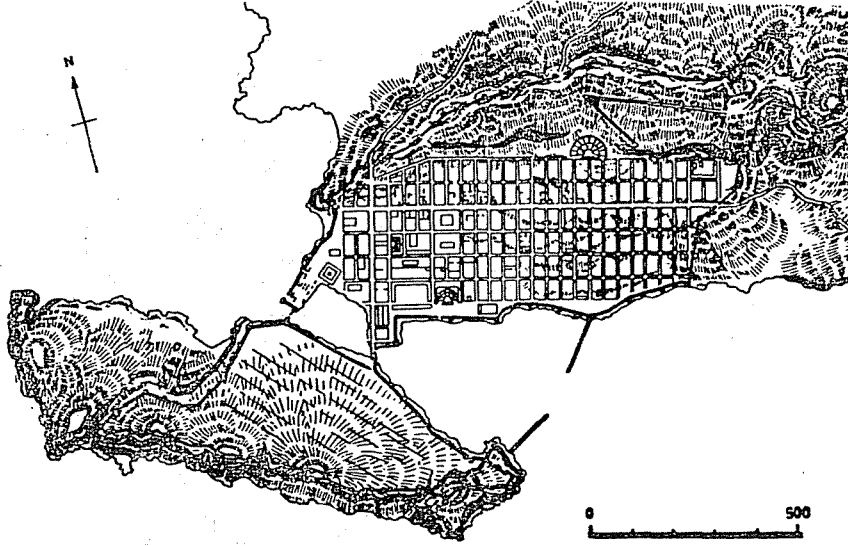
51 Akarca, A.; a.g.e., s. 44.

52 Yamaçta kurulan kentlerde, bazı binaların kat sayısının iki yönde farklı oluşu, bugünkü kentlerimizde de çok görülmektedir. Bunun en güzel örneklerini İzmit kentinin yukarı kesimlerinde görüyoruz (Bak: Tuncel, M.; 1973, *İzmit Şehri ve Yayılış Sahası. Coğ. Enst. Derg. Sayı 18-19*, s. 167-188. İstanbul. Eğimin neden olduğu bu durum a.g.m. de fotoğraflara atıf yapılarak anlatılmıştır (Foto: 15, 16 ve 17).

Şekil 10 — Priene kenti (Akarca'dan).

Datça yarımadasının batı ucunda bulunan Knidos da (Şekil 11), hem kara üzerindeki kesimde, hem de önündeki dik yamaçlı küçük ada üzerine ızgara planlı olarak kurulmuştur. Arazinin eğimli oluşu kentin kademeler halinde inşasına sebep olmuştur. Yamaçlarda uy-

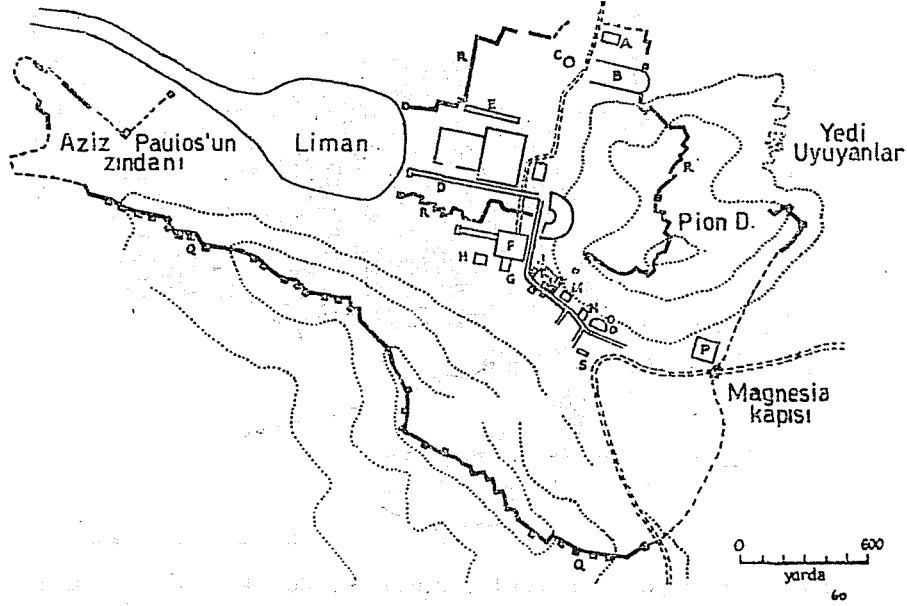

Şekil 11 — Datça yarımadasının batı ucundaki Knidos kenti (Akarca'dan)

gulanan ızgara planlı diğer kentlerde olduğu gibi, eğime paralel sokaklar düz, eğime dik olan sokaklar da yokmuş ya da merdivenli sokaklar halindeydi. Kentin ortasından geçen doğu-batı doğrultulu cadde, batıda limanların gerisinde kuzey-güney doğrultulu ikinci bir önemli cadde ile kesişiyordu.

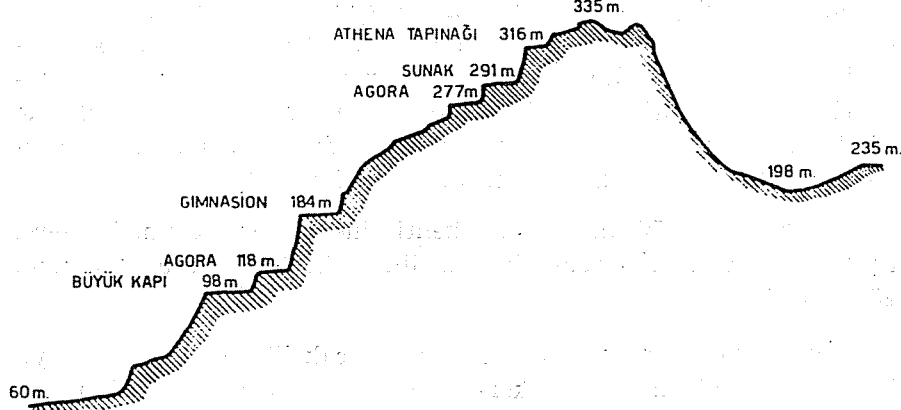
Klasik çağ kentlerine ayırdığımız satırlar arasında, bunların en önemlilerinden biri olan Efes'e de yer ayırmamız gerekirdi (Şekil 12). Fakat Efes, üçlü bir yer değiştirme örneği göstermesi bakımından «Türkiye'de yer değiştiren kentler» çalışmamızın konusu içine girdiğinden ondan ileride «yer değiştiren kentler»e ayırdığımız bir çalışmada bahsedeceğiz⁵³.

⁵³ Biraz önce, Priene ve Latmos Herakleia'sındaki yer değiştirmelere temas etmemiz, bu kentlerin yerinde bugün yaşayan kent bulunmadığındandır. Halbuki Efes'in üçüncü olarak yer değiştirişine tekabül eden yerde bugün Selçuk adlı bir kent yaşamaktadır. Biz de yer değiştiren kentleri araştırırken sadece bugün yaşayan kentleri esas aldığımızdan Selçuk-Efes ilişkisini ilerideki bir çalışmamızda ele alacağız.

Şekil 12 — Efes (Akarca'dan)

Klasik çağ kentlerine ait sınırları «araziye bağlı kalan» kentlerin en ilginç örneği olan Bergama ile bitirmek istiyoruz. Batı Anadolu kentlerinde araziye uyum, M.Ö. 4. yy. dan sonra engebeli arazide uygulanan ızgara planında zaman zaman kendini göstermiştir. Tabiatın haşinliğine karşılık yeni bir kentcilik anlayışı doğmuştu. Bu yeni kentcilik anlayışında arazinin tabii şekillerine uyulmuş, tabii düzlüklerden faydalanılmıştır. Yüzeyi genişletmek için setlemeler yapılmış, yamaçta bulunan yapılar iki seviye üzerine oturtulmuştur. Bunun sonucunda tabiat ve yapı birbiriyle kaynaşmış, kentler de set set yapıları ile anıtsal bir görünüş almıştır. İşte bu tip kentciliğin ünlü temsilcisi olan Bergama, Şekil 13'de görüldüğü üzere çevre araziden kesinlikle ayrılmış, bir tepe üzerinde idi. Yapıların kurulduğu yamaçlar dik olduğundan yükseklik itibariyle birbirinden farklı birçok teraslar meydana getirilmiş ve bunun için de muazzam istinat duvarları inşa edilmiştir. Bugün Bergama'ya girilirken Akropol'ün yamaçlarında uzaklardan görülen heybetli kalıntılar bu is-

Şekil 13 — Bergama kentinin araziye uyumunu gösteren profil (Akarca'dan)

tinat duvarlarının parçalarıdır⁵⁴. Kenti büyük bir (S) şeklinde kesen ana cadde de araziye uyularak geçirilmişti⁵⁵. Bu cadde, güneydeki avlulu ana kapıda başlayıp birçok kıvrımlar yapı yapı doruğa ulaşıyordu. Cadde setleri izleyerek büyük yapıların kenarından, ya da yakınından geçiyordu. Cadde üzerinde olmayan yapılar küçük sokaklarla, ya da merdivenlerle ana caddeye bağlanmıştı. Ana cadde yukarı kentin alt ucundaki agoraya ulaştınca, adı geçen yapıyı ortasından kesiyor ve yukarı kenti ikiye bölerek son buluyordu⁵⁶.

3— ORTAÇAĞ KENTLERİ

Türkiye'deki Ortaçağ kentleri, birbirinden tamamen farklı iki dönemde ele alınabilir: 1— Bizans dönemi kentleri, 2— Selçuklu dönemi kentleri.

Bizans Dönemi Kentleri

Bizans dönemi kenti, genellikle Roma döneminden gelen ilkçağ kent geleneğini sürdürmüş olarak görünüyor. Zira Bizans kentleri,

⁵⁴ Tuncel, M.; 1964, *Bakırçay Vadisi Monografyası*, s. 94, (Basılmamış doktora tezi).

⁵⁵ Akarca, A.; a.g.e., s. 84.

⁵⁶ Bergama'nın tepeden aşağıya doğru gelişmesini ve bugün bulunduğu yere geçişini daha ileride, Bergama'nın yer değiştirmesine ayırdığımız çalışmada ele alacağız.

genellikle bir ilkçağ kentinin yerini almıştır. Fakat yeni bazı ilâveler yapılmış ve bazı değişiklikler uygulanmıştır. Örneğin, ilkçağ kentindeki mabet yerine kilise, direkli cadde⁵⁷ yerine de dar bir sokak geçmiştir. Bizans kentinin etrafında bir sur vardır. Bir diğer özellik de büyük kentlerin birer hipodromu bulunmasıdır. Bizans kentindeki hipodrom, ilkçağ kentindeki tiyatronun yerini almıştır.

Türkiye'deki Bizans dönemi kentlerine bir örnek olmak üzere, tipik surlarıyla, hipodromuyla, Basilikasıyla (Ayasofya), İstanbul gösterilebilir.

İstanbul'un yerinde tarihî rol oynayacak ilk kent M.Ö. 658 yılında⁵⁸ Megara'dan gelen asker-göçmenler tarafından kurulmuş ve adını da bunların reisi olan Byzas (Buzas)tan alarak Byzantion (sonradan Byzance) denilmiştir. İlk kent Sarayburnu ile şimdiki Ayasofya-Sultanahmet arasında bir yere kadar uzanıyordu. Daha sonraları İskender ve haleflerinin egemenliğine giren sonra tekrar bağımsız olan Bizans, Roma egemenliğine geçmiş önce imparator Septimius Severus tarafından yeni surlarla kuşatılmıştır. Bu surlar Eminönü ile Kumkapı arasında uzanıyordu. M.S. 325 yılında Konstantin kentin alanını iki misline çıkaran surları (şimdiki Cibali-Samatya arasında) yaptırdı ve kente de kendi adını verdi (Konstantinu-Polis). Konstantin dönemi adeta kentin yeniden inşa edildiği dönemdir. Bu imparator devrinden itibaren, İstanbul ilkçağ kenti görünümünü bırakıp, tipik Bizans kenti görünümünü almağa başlamıştır. Konstantin'in hızla giriştiği inşa faaliyetinde, işçi ve inşa malzemesi her taraftan getirildi. Kırkbin Got askerinin inşaatı iştirak ettiği söylenmektedir⁵⁹. İnşaatın M.S. 330 yılı ilkbaharında çok ilerlediğini gören İmparator, 11 Mayıs 330'da kentin açılış merasimini yaptı. Bizans İmparatorluğu döneminde, cihana egemen olma iddiasında bulunan yöneticiler, başkentlerini Haliç kıyılarına sığınmış ve dışarıdan göze çarpmaz bir kent halinde bırakmağa razı olmayıp, özellikle Marmaraya karşı muhteşem bir cephe

57 Direkli cadde, Akdeniz dünyası kentlerinde, İlkçağ sonlarının bir modasıdır (Örnek : Efesteki ünlü cadde).

58 Darkot, B.; 1938, *İstanbul'un Coğrafyası. İstanbul-Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı No. IV.*, s. 9, İstanbul.

59 Vasiliev, A.A.; 1943, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (A.M. Mansel çevirisi) s. 71, Ankara.

kurmak istediler. Konstantin'in sarayı, Ayasofya, Ayairini kilisesi, Justinianus sarayı... hep bu cephe üzerinde inşa edildi. Hatta bu tarafta surlar içinde birkaç liman bile yaptılar. Böylece kentin ağırlık merkezi insan iradesi ile kuzeydoğudan, güneybatıya yani Haliç kenarından Marmara kıyılarına geçmiş oldu. Kent batıya doğru da genişlemesine devam etti. V. yy. ın ilk yarısında, İmparator Theodosius II zamanında (408-450), şimdi kalıntılarını gördüğümüz surlar inşa edilerek kentin alanı genişlemiş oldu.

Bizansın gerileme devrinde, kentin ağırlık merkezi yeniden Haliçe döndü. Haliçin kuzeyden koruyucu bir doğal hendek vazifesini görmesi nedeniyle, doğal şartların kente ilk kuruluş yeri olarak empoze ettiği yere dönüldü. Burada, insanoğlunun ancak kuvvetli olduğu devrelerinde, coğrafi şartların etkisinden bir derece olsun silkinbilmesinin, fakat zayıf devrelerinde tekrar coğrafi şartlara teslim olmasının güzel bir örneği ile karşılaşırız⁶⁰. İstanbul daha Türkler tarafından fethedilmeden önce Marmara tarafındaki büyük saray ve buna benzer birçok binalar yıkılmış, limanlar dolmuştu⁶¹. İmparatorun ikametgâhı bile Haliç sırtlarındaki Tekfur sarayına⁶² taşınmıştı.

Türkler 1453'te harap buldukları bu kenti canlandırdılar. Faaliyetleri Bizans dönemindeki gibi tek tarafı canlandırmak şeklinde değil, dengeli olarak hem Marmara cephesini (Ayasofya yanında Sultanahmet inşası), hem de Haliç cephesini (Sultan Selim, Süleymaniye, Yeni Cami) donatmak şeklinde ortaya çıktı, bu arada orta kesimleri de ihmal etmeyerek kente tamamen bir Türk-İslâm kenti görüntüsü verdiler.

En tipik örneğini İstanbul'da gördüğümüz Bizans kentlerine memleketimizden birçok örnekler verilebilir. Bunlar arasında Trab-

60 Doğal ortamın insan üzerindeki etkisi için bakınız : Erinc, S.; 1970-71, *Turkey : Outlines of a Cultural Geography, Internationales Jahrbuch für Geschichts-und Geographie-Unterricht Band XIII-Braunsenweig.*

Erinc, S.; 1972, *Türkiye : İnsan ve Ortam, Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, s. 165-194, İstanbul.

61 Zamanımızda Langa bostanları adı verilen kesim, eski dolmuş Bizans limanlarından birinin yerine tekabül eder. Son zamanlarda buraları iskânla doldu.

62 Bugünkü Balat ile Edirnekapi arasında.

zon, İznik, Vize hiç değilse Ayasofyaları (Trabzon Ayasofyası, İznik Ayasofyası, Vize Ayasofyası) etrafındaki kesimlerinde Bizans kenti karakterlerini taşıyorlardı. Bu her üç kentin de kuruluşu Bizans döneminden daha eskiye indiği halde, bunlar Bizans İmparatorluğunun önemli merkezleri arasında sayıldıklarından, hiç olmazsa belli bir kesimlerinde o devrin damgasını yemişlerdir⁶³.

Selçuklu Kentleri

Şimdiye kadar anlattıklarımızdan tamamen farklı, kent tipleri Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra ortaya çıktı. Zira 1071'de Alp Arslan Malazgirt'te Bizans İmparatoru Romanos Diogenis'i tam bir bozguna uğrattıktan sonra, Türkiye doğudan batıya kısa bir zamanda türkleşti. Türkler Anadolu'ya girmeden aşağı-yukarı bir yüzyıl kadar önce müslümanlığı da kabul ettiklerinden dolayı eskiden «İklim-i Rum» ya da «Diyar-ı Rum» denen ülke, hızlı bir şekilde bir Türk-İslâm ülkesi halini aldı⁶⁴. Bu köklü kültür değişikliği karşısında, Bartsch'ın Anadolu'daki Hitit kentleri ile Türk-İslâm devrine ait kentlerin plânları arasında fark olmadığı iddiası kolaylıkla kabul edilemez⁶⁵. Coğrafi faktörlerin sürekliliği karşısında her ne kadar bir benzerlik olacağı inkâr edilemezse de, tamamen farklı bir kültürün eseri olan bu dönem kentlerinin kendine has karakterleri bulunacağı da muhakkaktır⁶⁶. Bugün yaşayan

63 Bu üç kent hakkında bilgi için bakınız:

Trabzon için : Eyice, S.; 1970, *Trabzon*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul.

İznik için : Bilgin, T.; 1967, *Samanlı Dağları*, s. 148 vd. İstanbul.

Vize için : Eyice, S.; 1969, *Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler. Belleten* 33, Sayı 131, s.325-358.

64 Darkot, B.; 1966, *Türkiye coğrafi bölgelerinin teşkilinde kriterlerin araştırılması*, Şehircilik Konfederansları. İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Şehircilik Kürsüsü Yayınları s. 31-47. İstanbul.

65 Bartsch, G; *Siedlungsgeographische Probleme in Anatolien Verhandlungen des Deutschen Geographentages, Bd. 28, s. 129-132.*

66 Türk kentleri'nin kendine has özellikleri hakkında şu eserlere Bkz.: Kuban, D.; 1968, *Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi. Sosyal ve Fiziki Özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. Vakıflar Derg. Sayı VII* Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, s. 53-73, İstanbul.

Özdeş ,G.; 1953, *Türk Çarşıları* İ.T.Ü. Mimarlık Fak. yay. İstanbul.

kentlerimizin çoğu Selçuklu izlerini taşır. Genellikle eski Türk kentlerinde kıvrımlı yolların çıkmaz sokakların çokluğu dikkati çeker. Bunda savunma olanakları düşünüldüğü gibi, gölge ihtiyacı ve soğuk rüzgârlara karşı korunma fikri de rol oynamıştır.

Türkler, Anadolu'ya geldikleri zaman, bu ülke kentlerini genellikle harap ve eski önemlerini kaybetmiş vaziyette bulmuşlardı. Kentlerin nüfusları da son derece azalmıştı. Türkler, bu yarı harap vaziyette buldukları kentleri imar edip kendi damgalarını vurdukları gibi, yeniden bazı kentler de kurmuşlardır⁶⁷. Genel bir kaide olarak, ismi türkçe olan kentlerin bu devrede yeni baştan kurulduğu söylenebilir: Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Seydişehir, Karaman, Alâiye (Alâattin Keykubat'ın adından gelen bu kentin ismi sonradan Alanya haline dönüşmüştür)... gibi⁶⁸. Daha evvelki döneme ait bir kent kalıntısı üzerinde gelişen kentler ise, eski isimlerini korumuşlardır. Ancak bu isimler türkçe söyleyişe uydurulmuştur: Sebasteia-Sivas, Caesaria-Kayseri, İkonium-Konya, Melitene-Malatya, Herakleia-Ereğli... gibi.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türkler geldiklerinde bazı kentleri adeta yok olmuş vaziyette buldukları için, bunların üstüne inşa ettikleri kentleri -ilk kuruluşu daha eskiye inse bile- tipik Selçuklu dönemi kentleri olarak alabiliriz. Bunlar arasında Sivas kenti, XIII. yy. la ait önemli yapıtlarıyla, ayrı bir yer işgal eder⁶⁹. Kentte Selçuklulardan önceye ait hiçbir ize rastlanmaması⁷⁰, bu kentin antik Sebasteia'nın yerine, tamamen yeni olarak kurulduğunu kanıtlar.

67 Kafalı, M.; 1974, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi. Töre Dergisi sayı: 41*, s. 28-37, Ankara.

68 Her kaidenin olduğu gibi bu kaidenin de istisnasını görüyoruz. Örneğin Gediz yöresindeki Alaşehir, Türk ismi taşımasına rağmen, kuruluşu Türk döneminden evvele rastlar : Bu kent, Gediz ovalarının doğu ucunu bekleyen ve Anadolu içinden gelen yollara hakim bir kale olarak M.Ö. II. Yüzyılda Bergama kralı Attalos I (Philadelphos) tarafından kurularak Philadelpheia adını almış, sonra Romalılara geçmiş, Selçuklulara karşı Bizanslıların başlıca dayanaklarından biri olmuş, daha Türklere geçmeden önce Alaşehir adını almış ve eski adı unutulmaya yüz tutmuştur (Bak : Darkot, B., Tuncel, M.; 1978 *Ege Bölgesi* s. 89).

69 Akçura, T.; 1971, *Türkiye'de Şehirleşme ve Bazı Şehir Örnekleri. TÜRKİYE, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar* (Yayınlayanlar E. Tümertekin/F. Mansur/P. Benedict), s. 187-223, İstanbul.

70 Turan, O.; 1971, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 118, İstanbul.

Kent Selçukluların, Danişmentliler koluna başkent olmuş, bu nedenle ve ayrıca Anadolu'dan geçen önemli yolların kilit noktası durumunda bulunması yüzünden büyük gelişme göstermiştir. Adı geçen asırda Sivas, birçok kavimlere mensup tüccarların yerleştikleri ve oradan dünyanın her tarafına kervanlarla ticaret eşyası sevkettikleri bir merkez haline geldi. Bu nedenle kentte türlü milletlere mensup tüccar kolonileri teessüs etti⁷¹. Bu suretle milletlerarası bir transit kenti haline gelen Sivas, aynı zamanda iç ticaret merkezi ve Türkiye'nin dışarıya çıkardığı malların da bir pazarı idi⁷².

Bütün Orta Çağ Türkiye kentlerinde olduğu gibi Sivas'ta da her ticaret ve sanat mensupları kendilerine mahsus çarşılarda oturarak çalışırlardı. Ekonomik bakımdan önemli olduğu kadar, kültürel bakımdan da önemli olan Sivas, birçok medreselere sahipti ve Selçuk Türkiyesinin Konya ile boy ölçüşen kültür merkezi durumunda idi. Diğer önemli Ortaçağ kentlerinde olduğu gibi Sivas da sağlam bir sur ile çevrilmişti. Sivas surları, muhtemel görülen bir Moğol istilâsına karşı Alâeddin Keykubat tarafından yaptırılmıştı. Adı geçen hükümdar aynı tehlikeyi düşünerek Konya ve Kayseri'de de sağlam surlar⁷³ inşa ettirmişti.

Sivas gibi, Erzurum, Konya, Kayseri de önemli Selçuklu eserleriyle süslenmiş ve devirlerinin önemli ticarî iktisadî ve kültürel merkezleri olmuşlardır.

Adı geçen kentler, bugün de memleketimizin nüfusu 100.000'i aşan büyük kentlerinden dördüdür (1980 sayımına göre -yuvarlaklaştırılmış rakamlarla-; Konya 326.000, Kayseri 273.000, Erzurum 190.000, Sivas 174.000 nüfus). Bunlar dışında Selçuklu döneminin bazı önemli kentleri daha vardır ki, bunlar bugün eski önemlerini kaybetmişler, yahut yerlerini değiştirmişler, ya da tamamen ortadan silinmişlerdir. Birinci kategoridekilere örnek olarak Divriği,

71 Turan, O.; 1951, *Selçuklular zamanında Sivas şehri. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. IX. No. 4, s. 447-457, Ankara.*

72 Tuğrul Akçura, günümüzde Sivas kentinde çalışan nüfusun % 13'ünün nakliyyede çalıştığını ve bu oranın ülke kentlerindeki ortalama oranın iki katı kadar olduğunu belirterek, bu özelliği, kentin geleneksel kervan uğrak yeri olmasının bir devamı olarak göstermektedir. (Bak: Akçura, T. a.g.e., s. 205).

73 Turan, O.; a.g.e.

Meyyafarikin (bugünkü Silvan), ikincisine örnek olarak Ahlat⁷⁴, üçüncüsüne yani bugün tamamen ortadan silinmiş olanına da Erzen (Garzan suyu kenarında) örnek olarak gösterilebilir.

Sivas'ın doğusundaki Divriği, Selçukluların bir kolu olan Mengüceklilere merkez olmuş, bu devirde ünlü kalesinin eteğinde önemli eserlerle süslenerek gelişmiştir. Ünlü Ulu Cami⁷⁵, kalede yağmur sularını toplayan büyük sarnıçlar, iç kaleden inen, kesme taştan sanatkârane olarak yapılmış su yolu bugün ziyaretçileri hayran bırakan eserlerdendir. Daha sonraki dönemlerde bu önemli kent geri kalmış, küçük tarihî eserleri harap olmuştur. Bugün nüfusu 10 bini biraz aşan bir kent durumundadır (1980'de 15.000).

Divriği'nin Mengücekoğullarına merkezlik yaptığı gibi, Meyyafarikin kenti (Bugün Diyarbakır-Bitlis karayolu üzerindeki Silvan) de Artukoğullarına merkezlik yapmış ve o devrin eserleriyle donatılmıştır⁷⁶. Ortaçağın büyük siyasî ve askerî merkezi olan Meyyafarikin'in çevresini kuşatan eski surların tamamı ayakta durmamakla beraber, Diyarbakır'daki surların küçük bir modeli gibidir. Kent sonradan Artukoğullarının yıkılmasından sonra⁷⁷, önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Meyyafarikin'in yerini alan Silvan'ın nüfusu, Cumhuriyet'in ilk sayımında 3.000'i bile bulmuyordu (2.600). Nüfus daha sonraki dönemlerde artmış, 1970'te 19.000, 1980'de 44.000 olmuştur.

Önemlerini yitirerek küçülen, Selçuklu kentlerinden başka, yukarıda da söylediğimiz gibi, bugün yerinde sadece harabeler bulunan yerleşmeler de vardır. Bunlardan Garzan Suyu kenarındaki Erzen, Selçuklu döneminin önemli kentlerinden biri idi⁷⁸. Profesör Osman Turan, XIII. yy. in coğrafya ansiklopedisi yazarı Yakut'a atfen verdiği bilgide, o sıralarda kentin «meşhur» ve «mâmur» olduğunu söylemektedir.

Ortaçağ'ın Türk kentlerine ayırdığımız satırları bitirirken önemli gördüğümüz bir konuya değinmek istiyoruz. Dikkat edilir-

74 Ahlat'tan ileride, yer değiştirmesi münasebetiyle bahsedilecektir.

75 Gabriel, A.; 1934, *Monuments Turcs d'Anatolie II.*, s. 169 vd. Paris.

76 Sözer, A.N.; 1969, *Diyarbakır Havzası*, s. 97. Ankara.

77 Turan, O.; 1973, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 194, İstanbul

78 Turan, O.; a.g.e., s. 119.

se, ilkçağ kentlerine ait verebildiğimiz kent plânı özellikleri ve geniş kent tasvirleri gibi bilgileri Ortaçağ Türk kentleri için verebilme olanağını bulamadık. Bu hem üzücü ve aynı zamanda da düşündürücü bir husustur. Kanımızca bu durumun sorumluluğu, ilgilerini sadece Roma, Hellenistik ve daha önceki dönemlerin arkeolojisine yönelterek, Türk dönemi arkeolojisiyle hiç ilgilenmeyen, Türk arkeologlarına aittir. Yukarıda sözünü ettiğimiz kentler ve daha başkaları, örneğin Meyyafarikin, Divriği, Ahlat, Erzen, Hisnikeyfa⁷⁹ kentleri..., kendilerinde kazı yapacak arkeologları beklemektedir. Özlemi duyduğumuz bu kazılar gerçekleşecek olursa, adı geçen kentlerin mimarî özellikleri ve kent plânı özellikleri aydınlığa kavuşacak ve bu araştırmalar, aynı zamanda, «kent coğrafyası» ve «tarihi coğrafya» ile uğraşan coğrafyacılar ışık tutacaktır.

4— OSMANLI KENTLERİ

Memleketimizde Osmanlı döneminin izlerini taşıyan kentlerin sayısı daha çoktur. Osmanlı kentlerinde çarşı ve pazar ortada bulunmakta, ikametgâhlar da bunun etrafında sıralanmaktaydı⁸⁰. Sokaklar çarşı doğrultusunda açılır, çarşının orta yerinde de, kıymetli eşyanın satış yeri olan, bedestan bulunurdu. Arazinin elverişliliği nisbetinde çarşı çukur yerlere, evler de biribirinin manzarasını engellemeyecek biçimde yamaçlara yerleşirdi. Kentin muhtelif kesimlerinde cami bulunmakla beraber, kentin en önemli camii (Genellikle Ulucami, ya da bir sultanın adını taşıyan cami) daima kentin merkezinde bulunur, bu cami etrafında da dükkânlar sıralanır, camiin muvakkithane, sebil, imaret, medrese, kütüphane gibi ekleri de olurdu. Osmanlılar kentlerine yeniden hisar ve kale yapmışlar, kendilerine daha önceki dönemlerden miras kalan hisar ve kaleleri korumuşlar ve onarmışlardır. Anahatlarını çizdiğimiz bu şema, Bursa, Edirne, Manisa, Amasya, kentlerinde tekrarlanır. Yalnız bu kentler tipik Osmanlı kent tipi göstermelerine rağmen, kuruluşları Osmanlı öncesine inen kentlerdir. Bizim Osmanlı

79 Bugün Hasankeyf adı verilen bu yerleşme (Mardin'in Gercüş ilçesine bağlı bucak merkezi, 1975'te 3363 nüf.) de Dicle Irmağına hakim heybetli kalesi ve eteğindeki kent ile Ortaçağda önemli bir yer işgal ediyordu.

80 Selen, H.S.; 1956, *Türkiye Coğrafyasının Anahatları*, s. 137, Ankara.

dönemi kentleri adı altında üzerinde durmak istediğimiz, doğrudan doğruya kuruluşu Osmanlı dönemine rastlayanlardır. Örneğin İç Anadolu'da bugün iki il merkezimiz olan Yozgat ve Nevşehir, kent olarak daha eskiye inen tarihî gelenekleri olmayan iki 18. yüzyıl kentidir⁸¹.

X İç Anadolu'da Bozok yöresinin başlıca idarî ve iktisadî merkezi olan Yozgat kenti, XVIII. yy. da bu yöreye gelip yerleşen Çapanoğulları tarafından kurulmuş ve bir ara onların çok artan ve devleti hiçe sayan güçlerinin gelişmesiyle orantılı olarak büyümüştür. Yozgat kentinin, İlkçağda bu kesimde Galatların tanınmış beldesi olan Tavium'un yerini aldığı söylenmişse de, bu sonuncu beldenin şimdiki Yozgat'ın 25 km. batısında bulunduğu saptanmıştır⁸². Çapanoğullarına merkez olmadan önce Yozgat bir köy olarak mevcuttu. Yozgat kentini ilk defa Çapanoğlu Ahmet Paşa tesis etmiş ve oğulları Mustafa ve Süleyman Beyler de burayı imar ederek bir kent haline getirmişlerdir⁸³. Kentin nüvesini 1794 tarihini taşıyan Ulucami meydana getirir. Buradan itibaren medrese ve dükkânlar, daha dış şeritte de ikametgâhların kurulmasıyla Yozgat gelişmiştir. Uzunçarşılı, 1813 tarihinde Çapanoğlu Süleyman Bey'in ölümünde, artık Yozgat'ın bir kent karakteri kazanmış olduğunu söylemektedir⁸⁴.

Aynı şekilde Nevşehir de bir 18. yy. kentidir ve bunun kent halini alması, memleketimizde bir örneği daha olmayan değişik bir nedene dayanır : Burada bulunan Muşkara adlı köyün III. Ahmet devrinin ünlü sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın doğum yeri olması.

İbrahim Paşa, doğduğu köy olan Muşkarada, Pasarofça anlaşmasından hemen sonra büyük bir inşa faaliyetine girişti⁸⁵, İbrahim

81 Tuncel, M.; 1977, XVIII. Yüzyıl İç Anadolusunda iki yeni şehir : Yozgat ve Nevşehir. First International Congress on the Social and Economic History of Turkey 1071-1920. Bildiri Özetleri, s. 44, Ankara.

82 Darkot, B.; 1972, İç Anadolu Bölgesi (teksir edilmiş ders notları) s. 77.

83 Uzunçarşılı, İ.H.; 1974, Çapanoğulları, Belleten, C. XXXVIII. No. 150, s. 215-261, Ankara.

84 Uzunçarşılı, İ.H.; a.g.e.

85 Halacoğlu, Y.; 1978, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti (Basılmamış doktora tezi), s. 145.

Paşa tarafından burada cami, medrese, imaret, han, hamam, okul, 8-10 çeşme, 30-40 kadar dükkân yaptırıldı⁸⁶. Bu inşa faaliyetinden sonra, Muşkara'nın artık köy görünüşü kalmamıştı, ona yeni kent anlamında Nevşehir adı verildi (Nev = Yeni). İmar faaliyetleri ile birlikte, Nevşehir'de nüfusun arttırılması yolunda da teşebbüslerde bulunmuş, o zamana kadar yerleşik olmayan ve tarihçiler tarafından «konargöçer» tâbir edilen kimseler getirilerek Nevşehir'e yerleştirilmişlerdir. İnşa faaliyetine ekli olarak nüfusun da artması Nevşehir'e kısa zamanda bir kent görünüşü kazandırmıştır.

Yozgat ve Nevşehir'den başka, daha küçük boyda bazı kentlerimiz de kuruluşu 18. yüzyıla rastlar: Konya ile Akşehir arasındaki Kadınhan (1980'de 14.000 nüfus) ve Kırşehir Nevşehir yolu üzerindeki Gülşehir (1980'de 5.000 nüfus) gibi. Adı geçen iki yerleşme de «konar-göçerler»in boş olan sahalara ya da yol boyunca sadece handan ibaret (Kadınhanı gibi) bir mevkie, kanunî ifadeyle buraları «şen ve âbâdan eylemek»⁸⁷ için yerleştirilmeleri sonucu gelişip, nüfuslanmışlardır.

Bir sonraki yüzyıl (XIX. y.y.) ise, daha çok sayıda kentimizin temellerinin atıldığı yüzyıl olmuştur. Bu kentlerin kuruluş nedenleri çeşitlidir : Bir pazar yerinin gelişip büyümesi (Adapazarı), yakın çevreye bir iskele yeri olarak seçilmek (Ordu, Mersin), yakınında, birdenbire, zengin bir maden yatağı bulunması (Zonguldak) ve hâlâ yerleşik olmayan bir kısım halkın iskâna tâbi tutulması (Osmaniye, Ceyhan, Reyhanlı, İslâhiye...) gibi.

Adının son kısmından da anlaşılacağı üzere, Adapazarı, bir pazar yeri olarak kurulmuştur. Adının ilk kısmı ise bu pazar'ın kuruluş yerini ifade eder : Pazar yerine doğudan gelenler Sakarya'yı aşmak, batıdan gelenler ise Çark suyunu aşmak zorunluluğunda kaldığından, pazar yerinin sularla çevrili bir izlenim uyandırması buraya «ada» adının yakıştırılmasına neden olmuştur. Onun için kentin çekirdeğini meydana getiren yerleşme XVII. yüzyılda burayı ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından, «Ada Nahiyesi» olarak göste-

86 Altınay, A.R.; 1924, *Damat İbrahim Paşa zamanında Ürgüp ve Nevşehir*, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XIV/3, s. 156-185, İstanbul.

87 Halacoğlu, Y.; 1978, *XVIII. y.y. da Osmanlı İmparatorluğunun iskân siyaseti* (Basılmamış doktora tezi), s. 75.

rılmıştır⁸⁸. Bu pazar yeri olma durumu, burayı XIX. yüzyıla doğru bir merkez haline getirmeye başlamıştı⁸⁹. Adapazarı XIX. yüzyıl içinde, gerek nüfusu, gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünüşünü almıştı⁹⁰. Yüzyılın sonunda da, Haydarpaşa-Ankara demiryolundan Arifiye'de ayrılan bir hattın Adapazarı'na ulaşması (1899), gelişmesini daha çok hızlandırmıştır. Ayrıca, İzmit-Geyve-Mudurnu üzerinden Ankara'ya giden karayolunun terkedilerek, Ankara yolunun Adapazarı'ndan geçmesi de bu gelişme hızını kamçılayıcı nedenler arasında sayılabilir. Geçen asrın ikinci yarısında kentin nüfus kazanmasında, Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin buraya yerleştirilmelerinin de rolü vardır⁹¹. Bu iskân teşebbüsleri sonunda kentin nüfusu, yakınındaki tarihî merkez olan İzmit'inkini geride bıraktı. XX. yüzyıl içindeki nüfus sayımlarında da bu iki kent arasındaki nüfus yarışı devam etti. Bazen biri bazen diğeri öne geçti. Fakat 1965 sayımından sonra İzmit, kesin olarak Adapazarı'nı geçti (1980'de İzmit 191.000, Adapazarı, 131.000 nüfus).

Adapazarı'nın bir kent olarak geliştiği geçen asırda, ikisi Karadeniz kıyısında, biri de Akdeniz kıyısında olmak üzere üç de kıyı kenti geliyordu.

Bugün Batı Karadeniz bölümünün en büyük kenti olan Zonguldak, adı geçen asrın başlarında, Üzülmüş deresinin ağzı yakınında kurulmuş ve iç kesimlerden yolsuz ve ormanlık bir saha ile tam olarak ayrılmış, üstü kamışla örtülü, birkaç kulübeden ibaretti. Burada bir kentin doğuşunun ve gelişmesinin tek önemli nedeni, yakınında önemli maden kömürü yataklarının bulunmasıdır⁹². Kömür

88 Bugün bile çevre halkının Adapazarı yerine, sadece, «Ada» dediği görülmektedir.

89 Adapazarı'nın bu durumu, Belçikalı tarihçi Prenne'in «Kentler satıcıların eseridir» (Les villes sont l'oeuvre des marchands) ifadesini, adeta, kanıtlar gibidir. Biz, Pirenne'in bu ifadesine, Paris Şehircilik Enstitüsü eski direktörlerinden Lavedan'ın «Géographie des villes» adlı eserinde rastladık. Lavedan, bu cümleyi aynen kullanmış, fakat bunu Pirenne'in hangi eserinden aldığını kaydetmemiştir (Bkz.: Lavedan, 1959, *Géographie des villes*. s. 218, Paris).

90 İnandık, H.; 1956, *Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme. İst. Üniv. Coğrafya Enst. Derg. Sayı 7*, s. 66-91, İstanbul.

91 Eröz, M. - Alpan, S.; 1968, *Adapazarı tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası* (The History of Adapazarı and The Geography of Sakarya) Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi yayınları No. 2-3. s. 8, İstanbul-Adapazarı.

92 Havzada kömürün varlığına ilk önce 1822'de Hacı İsmail adlı bir ge-

havzasına o sıralarda Zonguldak havzası değil de «Ereğli Kömür Havzası» (Ereğli Havza-i Fahmiyesi) denmesi, Zonguldak'ın önemsiz bir yer olduğunu ortaya koyar⁹³. Zonguldak'ın gelişmesi, havzaya yabancı şirketler el attıktan sonra daha da hızlandı. 1892 yılında Fransız sermayesi ile kurulan «Ereğli Şirketi» burada yeni yeni ocaklar açmış, ayrıca mendirekli liman, kömür yıkama yerleri (lavuar), maden dekovil yolları ve lojmanlar yaptırarak, Zonguldak'ı kömür işletmesinin gerçek merkezi ve ihrac limanı haline getirmiştir. Bu gelişme daha sonra da devam etmiş ve kent hızlı bir şekilde büyümüştür. Önceleri Üzülmaz deresi boyunda ve ağzında dar bir alana yerleşmiş bulunan Zonguldak, yakın yıllarda hızla gelişerek vadilerin yamaçlarına, bunları birbirinden ayıran plato ve tepelerin üstüne ve eğimin elverişli olduğu kesimlerde kıyı boyunca falezler üzerine yayılmış ve komşuları bulunan batıda Kozlu, doğuda Kilimli ve Çatalağzı kentleriyle birleşme eğilimi göstermiştir.

Orta Karadeniz kıyılarının Samsun'dan sonra ikinci büyük kenti olan Ordu da bir XIX. yüzyıl kentidir. Bu kent, lâv yığından ibaret olan ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan Boztepe (560 m) nin doğu eteğinde kurulmuştur. Adı geçen noktada, XIX. yüzyılın başlarına gelinceye kadar bir yerleşme yoktu. Bugünkü Ordu'nun temeli, yukarıda tarif edilen mevkiye, adı geçen yüzyılın başında, bir iskele olarak atıldı⁹⁴. Bu teşebbüsü, kıydan 10 km kadar içeride bulunan ve iskele isteyen, Bayramlı (Eskipazar) köyü halkı yaptı. İskele yeri olarak seçilen mevki (Kırazlıman), Karadenizli denizcileri en fazla korkutan «karayel» (Nw) rüzgârına kapalı bir yarım koy biçiminde idi⁹⁵. Bu avantajlı duruma, Ordu'nun hemen doğu-

mici işaret etmiştir. Bundan 7 yıl sonra 1829'da Ereğlili Uzun Mehmet adlı başka bir gemici, Ereğli doğusunda Köseağzı mevkiinde topladığı kömür numunelerini Saray'a sunmuştur (Bakınız: Tanoğlu, A.; 1971, Eneji Kaynakları. Dördüncü Baskı, s. 105, İstanbul.

93 Bugün Zonguldak, kömür havzasının en büyük kenti haline geldiği halde Havzaya yine Ereğli Kömürleri İşletmesi (E.K.İ.) denmektedir.

94 Erinc, S.; 1945, *Kuzey Anadolu Kenar Dağlarının Ordu-Giresun kesiminde Landşaft şartları. Türk Coğrafya Dergisi. Sayı VII-VIII.* s. 119-140.

95 Kuruluş yeri olarak, kuzeybatıya kapalı yarım koyların kısmını seçme, Karadeniz bölgesinde sık rastlanan bir durumdur. Samsun bunun en güzel örneğini meydana getirir. Aynı model, daha küçük boyutlarda olmak üzere, Ordu, Ünye ve Fatsa'da da tekrarlanır.

sunda denize dökülen Melet suyu vadisinin buradaki iskeleyi, Anadolu içlerine kolayca bağlayacak yollara imkân vermesi gibi başka bir avantajın eklenmesi, kentin, tarihî geleneği olmadığı halde, kısa sürede gelişmesini izah etmeye yeterlidir. Ordu'nun ilk nüvesini Bülbül deresinin ağız ovasındaki cami ve çarşı meydana getirmiş, kent buradan itibaren batıda Boztepe yamaçlarına ve kuzeye doğru yayılmıştır. Kentin doğuya doğru fazla gelişmemesi, bu kesimde Melet deltasının, sıtma yapan bataklığının bu yönde gelişmeyi engellemesinden ileri gelir⁹⁶. Bu gelişmeye fındık tarımının merkezlerinden biri olma gibi bir faktör de katılınca, 1883 yılındaki önemli yangın⁹⁷ bile, kentin büyümesini ve nüfuslanmasını durduramamıştır.

Aynı yüzyılda bir başka kent de, çevresine iskele rolü oynamak üzere, Akdeniz kıyılarında geliyordu : Mersin.

XIX. yüzyılın ilk yıllarında, Mersin henüz bir köy durumunda idi⁹⁸. 1855'den sonra Mersin, Adana ovasının başlıca iskelesi durumuna geldi. Çünkü Tarsus iskelesi asırlarca önce, alüvyonlanma nedeniyle, kullanılmaz hale gelmişti. Tarsus'un önemini kaybetmesinden sonra onun yerine geçen diğer iskeleler de artık kullanılmaz olmuştu. Adana ovasında tarımsal faaliyetin artması Mersin'in liman faaliyetini daha da artırıyordu. Mersin Adana ovasında üretimi gelişen pamuğu dış ülkelere gönderen önemli bir liman durumuna gelince, Avrupalı ticaret müesseselerinin mümessilleri ve konsolosluklar ihtiva eden bir ticaret kenti görünümünü de aldı. Mersin-Adana demiryolunun işletmeye açılmasıyla (1886), kentin hinterlandı daha da genişlemiş oldu. Böylelikle Mersin XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çukurova ile birlikte bütün Adana vilâyetinin ve hatta Gülek boğazı sayesinde, bir dereceye kadar da, Konya, Niğde ve Kayseri yörelerinin iskelesi durumuna geçmiş oldu. Cumhuriyetin ilk nüfus sayımında, nüfusu henüz Tarsus'un gerisinde (21.872'ye karşılık 21.171) bulunmakla beraber sonraki sayımlarda Tarsus'u çok geri-

96 Böyle bir durum İzmir kentinde de görülür: İzmir her yöne doğru geliştigi halde, gelişmesi, kuzeybatıda, Karşıyaka batısında duraklar. Bu duraklamanın nedeni, adı geçen kesimde Gediz ırmağının eski deltasına ait bataklıkların bulunmasıdır (Bkz. Darkot, B. - Tuncel, M.; 1978, *Ege Bölgesi* s. 97).

97- Ering, S.; a.g.e.

98 Darkot, B.; *İslâm Ansiklopedisi Mersin maddesi*.

de bıraktı (1980 sayımında, Mersin : 215.000, Tarsus : 120.000 nüfus).

Bunlardan başka, bugün Adana ovasının nüfusu 50.000'i aşan iki kenti (Ceyhan ve Osmaniye) ile Maraş-Amik tektonik çukurluğunda yer alan İslâhiye (1980'de 23.000 nüfus) ve Reyhanlı (1980'de 31.000 nüfus) kentleri de XIX. yüzyılda kurulmuşlardır.

Adı geçen kentlerden Ceyhan'ın yerinde XIX. yüzyıl ortalarında Yarsuvat adlı küçük bir köy bulunuyordu⁹⁹. Aynı yüzyılın ikinci yarısında buraya Rumeli ve Kafkasya'dan gelen göçmenler yerleştirildi ve nüfusu artmaya başladı. Adına önceleri Örfiye, sonra da Hamidiye denildi. Yerleşmeye yanbaşındaki ırmağın adının (Ceyhan) verilmesi Cumhuriyet dönemine rastlar.

Ceyhan'ın doğusunda bulunan Osmaniye'nin gelişmesi ise XIX. asırda Çukurova ve çevresinin ıslâhı ve iskânı ile görevlendirilmiş olan «Fırka-i İslâhiye»nin¹⁰⁰ iskân siyasetinin sonucudur. Burada mevcut Hacı Osmanlı köyü ve çevresine bazı aşiretlerin iskânı yapılmış ve bir kaza teşkil edilmiştir. Kazanın merkezi olarak gelişen kente de yukarıda adı geçen köyü kuran şahsın adına izafeten Osmaniye denmiştir.

XIX. yüzyıldaki iskân siyasetini başarı ile yürüten Fırka-i İslâhiye'nin adı kendi kurduğu bir kentte günümüze kadar yaşamıştır : İslâhiye.

Gaziantep'in batısında Maraş-Antakya yolu üzerinde bulunan bu kent, yeni iskân edilen bir sahanın ortasında, bir kaza (ilçe) merkezi olarak kurulmuş ve adına da Fırka'nın adından dolayı İslâhiye denmiştir.

İslâhiye'nin güneyinde bulunan Amik ovasının doğu kesiminde de Reyhanlı aşiretinin iskânı yapılmış¹⁰¹ ve kurulan kente de Reyhanlı (ya da Reyhaniye) adı verilmiştir.

99 Darkot, B. 1969, *Akdeniz Bölgesi* (teksir edilmiş ders notları) s. 116.

100 Fırka-i İslâhiye'nin yöneticileri Derviş ve Cevdet Paşalardır. Bunlardan Cevdet Paşa aynı zamanda ünlü bir tarihçi de olduğundan Fırka'nın yaptığı iskân ve ıslâhatı, Tezakir ve Maruzât adlı eserlerinde bütün detayı ile anlatmıştır. Bkz. Halacoğlu Y. 1973, *Fırka-i İslâhiye ve yapmış olduğu iskân. Tarih Dergisi, sayı 27, s. 1-20, İstanbul.*

101 Halacoğlu, Y.; a.g.e.

5— CUMHURİYET DÖNEMİ KENTLERİ

1923 yılında kurulan Cumhuriyetle birlikte memleketimiz kentleri hızlı bir gelişmeye uğramış hem sahalarını genişletmişler hem de nüfuslarını baş döndürücü bir hızla artırmışlardır. Kentleşme («şehirleşme»), Cumhuriyet döneminin en dikkati çeken coğrafi, sosyal ve ekonomik hadiselerinden biridir. Kent nüfusu oranının, kır nüfusu oranı aleyhine artması diye de tarif edebileceğimiz kentleşme hadisesi üzerinde, birçok coğrafyacidan başka, sosyolog, iktisatçı ve şehirciler de araştırma ve yayın yapmışlardır. Bizim Cumhuriyet dönemi kentleri başlığı altında anlatmak istediğimiz kentleşme değildir. Burada da -Osmanlı dönemi kentlerinde izlediğimiz metod gibi- doğrudan doğruya kuruluşu Cumhuriyet dönemine rastlayan kentler üzerinde kısaca durarak, Neolitik'ten beri başlattığımız Türkiye'deki kent yerleşmelerinin tarihçesine ait zincirin son halkasını da tamamlamak niyetindeyiz.

Osmanlı dönemi kentlerinde kuruluş nedenleri çeşitli olduğu halde, Cumhuriyet dönemi kentlerinin kuruluşu iki nedene dayanır: Madencilik ve endüstri.

Cumhuriyetin daha ilk yıllarında iki askerî endüstri kuruluşu nedeniyle iki yeni kentin temelleri atılıyordu. Bunlardan biri Kırıkkale, diğeri ise Gölcük'tür.

Bugün 100.000'i aşan nüfusuyla (1980'de 175.000), memleketimizin en büyük ilçe merkezi¹⁰² olan Kırıkkale'nin kurulduğu yer Cumhuriyetin ilk yıllarında hemen hemen boş gibi idi. Böyle olmakla birlikte, R. Kiepert haritasında ve daha sonraki haritalarda Kızılırmak'a dökülen Çoraközü vadisinin kuzey kenarında Kırık adlı bir köy ve vadi içinde de «Kürigin Kale» adlı bir yer gösterilmiştir. Buna göre vadi düzlüğü üzerinde askerî fabrikalar kurulmasına karar verilince onun etrafında gelişecek yerleşmeye de yakınındaki Kırık köyünün adı, gene yakınındaki Kale ismiyle birleştirilerek ad olarak verilmiştir. Ordunun silah ihtiyacını karşılamak üzere

102 İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerimizin belediye sınırları içinde bulunanlar hariç.

1925 yılında kurulmasına karar verilen fabrikalar, Çoraközü vadi-sinin tabanında yer alır. Bu nokta aynı zamanda istasyona da yakın olduğundan kentin burada kurulan ilk nüvesi «İstasyon ve Fabrika mahallesi» adını alır¹⁰³. Kent bu noktadan başlamak üzere genişlemiş (Şekil 14), vadi tabanından yamaçlara ve hatta plato سطحına doğru yayılmıştır.

Gölcük'ün kent olarak gelişmesine de İzmit körfezinin bitim yeri yakınında 1925 yılında kurulan¹⁰⁴, Askerî Deniz Fabrikaları neden olmuştur. Kentin ilk nüvesi, kıyıda askerî tesislerin çevresinde kurulan, deniz fabrikası işçilerinin lojman binalarından oluşmuş, sonra kıyıdan içeriye doğru birbirine paralel olarak uzanan ve ayrıca bunları dik olarak kesen cadde ve sokaklar boyunca Gölcük gelişmiştir. Nüfusu 1940 sayımında 5.000'i biraz aşılıyordu (5.115). Bu sayı 1955'te 10 bini aşmış (13.789), 1960'ta 20 bine yaklaşmış (18.764), nihayet, 1980 sayımında 45 bini de aşmıştır (45.006).

Cumhuriyet dönemi kentlerinden, kuruluş nedeni endüstriye dayanan bir başka kent de Karabük'tür. Bu kent, kuruluşunu 1939 yılında kurulmuş olan Türkiye'nin ilk demir-çelik fabrikasına borçludur. Adı geçen tarihten önce bu fabrikanın kurulması için yer aranırken Soğanlı ve Araç suyu vadilerinin birleşerek Filyos ırmağını meydana getirdiği yerde Karabük seçilmiştir.

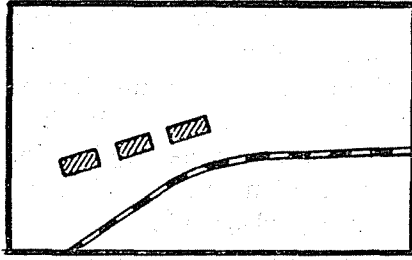
Bu tarihlerde 16 evli bir köy ve ayrıca istasyon çevresindeki «bir-iki» binadan ibaret olan Karabük¹⁰⁵, adı geçen tesisin kuruluşundan sonra hızla gelişmiş, vadi tabanındaki fabrikanın çevresinde işçi evlerinin ve çarşının yerleştiği kısımlar teşekkül etmiş, vadinin sağ kenarına hakim taraça üzerinde de Yenişehir adı verilen modern bir oturma mahallesi gelişmiştir. Fabrikanın kuruluşundan sonraki ilk nüfus sayımında (1940), kentin nüfusu henüz 10 bini bulmuyordu (6.825). Nüfus 1955'te 15 bini (15.624), 1960'ta 60 bini (64.999) aştı ve 1980'de de 85 bine yaklaştı (84.975).

Cumhuriyet döneminde kurulan ve gelişmesi çok hızlı olan kentlerimizden biri de Güneydoğu Anadolu'daki Batman'dır. Batman

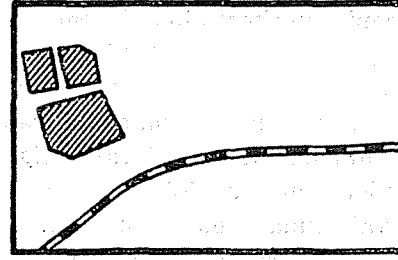
103 Köksal, A.; 1963-1964, *Kızılırmak doğusunda Ankara'nın üç ilçe merkezi Türk Coğrafya Dergisi*. Sayı 22-23, s. 169-185. Ankara.

104 Bilgin, T.; 1967, *Samanlı Dağları*, s .90, İstanbul.

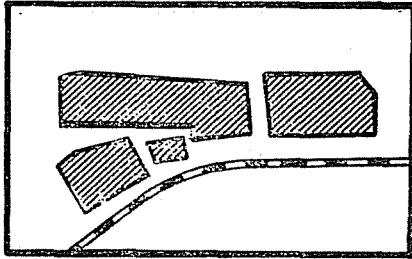
105 Tümertekin, E.; 1954, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu*. s. 243, İstanbul.

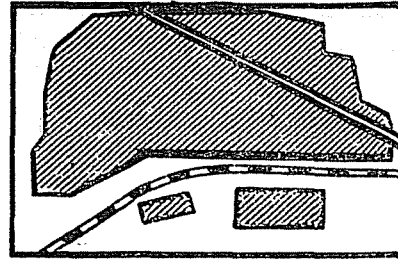
1927 de Kırıkkale

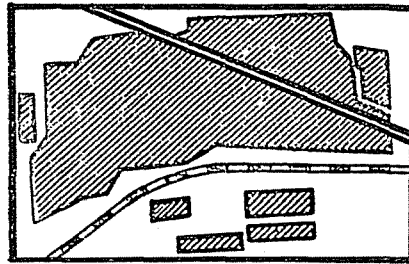
1931 de Kırıkkale

1945 de Kırıkkale

1955 de Kırıkkale

1960 de Kırıkkale

Şekil 14 — Kırıkkale'nin gelişme safhaları (Köksal'dan)

petrol ve onun sonucu olan petrol sanayiinin, müsterek olarak, 10-15 yıl gibi kısa bir süre içinde yarattığı bir kenttir. Siirt iline bağlı bir ilçenin merkezi olmakla beraber, il merkezini şu anda geride bırakmıştır (Batman : 86.000 nüfus, Siirt 43.000 nüfus). Batman, burada eskiden mevcut İluh köyünün yerini almıştır¹⁰⁶. Buranın Raman ve Garzan petrol sahasına yakın oluşu ayrıca demiryolu üzerinde bulunuşu, bir petrol rafinerisinin kuruluş yeri olarak seçilmesine neden olmuştur. 1951 yılında teşebbüsüne geçilen, rafineri 1955 yılı ortalarında tamamlanmıştır. Bundan sonra yerleşmenin nüfusu da hızla artarak (1955'te 4.700, 1960'ta 12.400, 1965'te 25.000, 1970'de 45.000, 1975'te 64.400, 1980'de 86000), bir sanayi sitesi doğmuştur. Bugün geniş bir sahaya yayılan Batman kentinde birbirinden farklı iki kesim kolaylıkla ayrılabilir : Güneyde geniş asfalt yolları, modern binaları, parkları, eğlence yerleri ve spor sahalarıyla her türlü imkâna sahip Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)na ait modern site yer alır. Bunun kuzeyinde yayılan asıl Batman kenti ise plansız şekliyle büyük bir köyü hatırlatır.

106 Sözer, A.N.; 1969, *Diyarbakır Havzası*, s. 95, Ankara.